

Kommunikáció: nehezen megfogható jelenség, körvonalazódó diszciplína

1.1. A kommunikációról

A „kommunikál” szó etimológiája a latin *communicare* igére vezethető vissza, amely annyit tesz: megoszt, közöl, közzétesz, ez pedig a ’közös, köz’ jelentésű *communis*-ből származik. A kommunikáció tehát valaminek a közlése, közzététele, mely által ún. közös tudásunk gyarapodik. Ez minden közösség alapfeltétele.

Természetesen a közös tudásba olykor egymással ellentétes vélemények és érdekek is bekerülnek, ez pedig közösségi tudat helyett konfliktust szül. Ugyanakkor az egymással szemben álló feleknek is muszáj kommunikálniuk egymással, és olykor akár egyetértésre is juthatnak – ha másban nem, hát abban, hogy jogukban áll nem egyetérteni. A kommunikációnak ez a nagyon is termékeny eredménye jellemzi például az összes demokráciát.

Kommunikáció létrejöhét eltérő nagyságú és komplexitású felek, egyének, csoportok, szervezetek, társadalmi osztályok, nemzetek, országok vagy akár a föld régiói között is. A kommunikáció jellege természetesen függ a kommunikáló felek méretétől és összetettségének fokától csakúgy, mint a köztük fennálló térbeli és időbeli távolságtól (lásd 4.1.).

Az elmúlt évezredek során az ember különböző médiumokat használt arra, hogy térben és időben kommunikáljon: fát és követ, papiruszt és papírt, tüzet, füstöt, zászlókat és szemaforokat, elektromosságot és elektromágneses hullámokat. Az új médiumok megjelenése a régebbiek specializálódását vont maga után; azonban egy sem tűnt el teljesen. Például néha még ma is írunk kőre vagy fára. A rádió sem enyészett el a televízió feltalálása után, hanem specializálódott. A kereskedelmi adókat a könnyű zene, a harsány reklámok és a gyors információközlés jellemzi, míg a közszolgálati rádiók klasszikus zenét, komoly irodalmat, valamint politikai, gazdasági és kulturális elemzéseket sugároznak.

Noha a kommunikációs médiumok radikális változáson mentek keresztül az évszázadok során, a kommunikáció rendelkezik néhány olyan alapvető jellemzővel, melyek függetlenek az idő múlásától, a kommunikációban részt vevő felek méretétől és komplexitásától, továbbá az őket elválasztó időbeli és

térbeli távolságtól. A kommunikáció tehát olyan jelenség, mely jellemez minden embert és mindent, ami emberi. Bizonyos értelemben minden élőlény közös jellemzője.

Így vagy úgy, de minden állat kommunikál nemcsak saját fajtársaival, de más fajok egyedeivel is, köztük olykor a homo sapiensszel, az egyetlen ma élő emberfajjal is (lásd 2.1.1.). Bizonyos értelemben a növényekről is elmondható, hogy kommunikálnak. Gondoljunk például arra, ahogy a virágok magukhoz vonzzák a méheket és más rovarokat. A növények egymással is kommunikálnak; egyes növények például olyan anyagot termelnek, mely más növényeket vonz, s ez utóbbiak szintén rendelkeznek valamivel, ami az előbbi fajta számára értékes lehet. Legtöbbünk azonban nem tartaná ezt kommunikációnak a szónak abban az értelmében, ahogy az emberek kommunikálnak egymással.

A későbbiekben pontosítani fogjuk a kommunikáció fogalmát, hogy különbséget tudjunk tenni annak különböző fajtái között (lásd 2.2. és 2.3.). Addig pedig e nagyon is alapvető jelenség köznapi értelmezésére hagyatkozunk. Meg kell azonban már most jegyeznünk, hogy ez a könyv a kommunikációt a jelek és a szimbólumok útján történő kommunikáció értelmében tárgyalja. Ebbe nem tartozik bele a kommunikáció olyanfajta kiterjesztése, mely magában foglalja az áruk és emberek szállítását is, noha az áruterheléssel és fuvarozással csakúgy, mint az emberek szállításával, többnyire együtt jár a jelek és a szimbólumok útján történő kommunikáció.

Ez a könyv általánosságban a jelek és a szimbólumok útján történő kommunikáció, szűkebb értelemben pedig az emberi kommunikáció szisztematikus és tudományos vizsgálatával foglalkozik. Mielőtt azonban rátérnénk a kommunikáció tárgyalására, a következő témákat fogjuk röviden érinteni:

- ♦ a természettudományok és a humán tudományok általános jellemzői (1.2. szakasz)
- ♦ az egyén és a társadalom viszonya (1.3. szakasz)
- ♦ négy megközelítés a bölcsészet és a társadalomtudományok területén (1.4. szakasz) és
- ♦ a kommunikációkutatás és más diszciplínák általános összefüggései (1.5. szakasz).

1.2. A természettudományokról és a humán tudományokról

1.2.1. FOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK, TÍPUSOK ÉS TIPOLÓGIÁK

Az ember tanuló lény. Különböző módokon, de egész életünk során tanulunk; képességeket, készségeket, tudást sajátítunk el. A tanulás folyamata sokszor esetleges, és többnyire nélkülözi a módszerességet. Valamiféle szisz-

tematikusság azonos számára is hasznos megszerzésének tapasztalat. A terminológiájára kell támaszkodni.

Ahhoz, hogy megértsük a világot, a jelenségek világát, a jelenségek nyüzsgését és burjánzását folyamatosan érzékelni van szükségünk. Az először konceptualizálni kell.

→ Konceptualizálni a jelenségek egyébkénti különbséget tenni. Mindannyian gyakoroljuk a fogósság, föld és víz tudunk nevezni. A jelenségek.

A hétköznapi nyelv és a szakkifejezések számos tevékenységben használnak.

Miután adott szakkifejezést egy új problémát kombinálnunk kell.

„Kezdetben teremtésetetéség vala a mélyisten: Legyen világosság elváltástá Isten a világnak, és a terettségét.

„És monda Isten: uralkodjék a tenger fölön csúszó-mászó állatoknak.

Teremté tehát az Isten asszonyiná teremté.

És megáldá Isten a földet, és a földet töltésék be a földet az ég madarain, és a földet.

„És látá Isten, hogy jó az, és megáldá Isten a földet, reggel, hatodik nap.

jelenség, mely jellemez min-
s értelemben minden élőlény

nemcsak saját fajtársaival, de
o sapiensszel, az egyetlen ma
lemben a növényekről is el-
például arra, ahogy a virágok
at. A növények egymással is
an anyagot termelnek, mely
ndelkeznek valamivel, ami az
ak azonban nem tartaná ezt
ben, ahogy az emberek kom-

mmunikáció fogalmát, hogy
jtái között (lásd 2.2. és 2.3.).
znapi értelmezésére hagyat-
k, hogy ez a könyv a kommu-
ő kommunikáció értelmében
áció olyanfajta kiterjesztése,
zállítását is, noha az áruter-
erek szállításával, többnyire
ő kommunikáció.

bólumok útján történő kom-
ri kommunikáció szisztema-
Mielőtt azonban rátérnénk a
kat fogjuk röviden érinteni:

mányok általános jellemzői

asz)
alomtudományok területén

ák általános összefüggései

ól

TÍPUSOK ÉS TIPOLÓGIÁK

e egész életünk során tanu-
unk el. A tanulás folyamata
szerességet. Valamiféle szisz-

tematikusság azonban elengedhetetlen ahhoz, hogy a tanulás során mások számára is hasznosítható és lényegileg új tudás jöjjön létre. Az új tudás megszerzésének mindössze két alapvető eszköze van: a következtetés és a tapasztalat. A természet- és a humán tudományoknak egyaránt ezek kombinációjára kell támaszkodnia.

Ahhoz, hogy megérteni és magyarázni tudjuk a bennünket körülvevő világot, a *jelenségek világának* bármely aspektusát – mindazt a ránk zúduló nyüzsgést és burjánzást, amit valóságnak hívunk és amit érzékszerveinkkel folyamatosan érzékelünk és tudatunkkal megérteni próbálunk – *fogalmakra* van szükségünk. A világ bármely jelenségét csak úgy érthetjük meg, ha először konceptualizáljuk azt.

→ Konceptualizálni annyit tesz, mint valamely dimenzió mentén, azaz a jelenségek egyébként zavaros összességének egy fontos aspektusa alapján, különbséget tenni. A konceptualizációk véget nem érő folyamatában, melyet mindannyian gyakorlunk, különbséget kell tudnunk tenni sötétség és világosság, föld és víz, férfi és nő stb. között. Fogalmainkat pedig meg kell tudnunk nevezni. Azaz nagyszámú (szak)kifejezésre (terminusra) van szükségünk.

A hétköznapi nyelvben nem mindig teszünk különbséget *jelenség*, *fogalom* és *szakkifejezés* között – olykor ez meglehetősen nehéz is volna. A tudományos tevékenység során azonban elengedhetetlen, hogy a szavakat pontosan használjuk.

Miután adott számú dimenzió mentén különbségeket állapítottunk meg, rögvest egy új problémával találjuk szemközt magunkat. Valamilyen módon kombinálnunk kell a különböző dimenziókat, hogy egy adott jelenséget

LEGYEN VILÁGOSSÁG

„Kezdetben teremté Isten az eget és a földet. A föld pedig kietlen és pusztá vala, és setétség vala a mélység színén, és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett. És monda Isten: Legyen világosság: és lőn világosság. És látá Isten, hogy jó a világosság; és elválasztá Isten a világosságot a setétségtől. És nevezé Isten a világosságot nappalnak, és a setétséget nevezé éjszakának: és lőn este és lőn reggel, első nap.”

„És monda Isten: Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra; és uralkodjék a tenger halain, az ég madarain, a barmokon, mind az egész földön, és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon.

Teremté tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt: férfiuvá és asszonynyá teremté őket.

És megáldá Isten őket, és monda nekik Isten: Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet és hajtsátok birodalmatok alá; és uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain, és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon.”

„És látá Isten, hogy minden a mit teremtett vala, ímé igen jó. És lőn este és lőn reggel, hatodik nap. És elvégezteté az ég és a föld, és azoknak minden serege.”

(Ter 1,1-5.26-31)

egyszerre egynél több dimenzió mentén is jellemezni tudjunk. Azaz nemcsak férfi és nő, illőleg idős és fiatal között kell tudnunk különbséget tenni, hanem fiatal férfiak és idős nők között is. Egy tipológiára és az annak megfelelő terminológiára van tehát szükségünk.

→ A tipológia az osztályozás eszköze. Minden tipológia egy bizonyos számú alapvető dimenzióra épül, melyek egymással való kombinációja az eszmék és fogalmak olyan terét hozza létre (egy ún. „konceptuális teret”), melynek segítségével a tanulmányozott jelenség értelemmel bíró módon elhelyezhető – klasszifikálható –, s ezáltal jobban megérthető. Ezt a folyamatot elősegíti egy jó szakszókinccs (terminológia) megalkotása, mely a kérdéses tipológia alapvető dimenzióit tükrözi.

Jó tipológiákat, a hozzájuk kapcsolódó terminológiával, egyáltalán nem egyszerű felállítani. Az emberiség a kezdetektől fogva igyekszik különböző módokon rendszerezni a növényeket, az állatokat, az ásványokat, a betegségeket stb. (lásd a bekeretezett szövegrészt a 15. oldalon). Az ókorban Arisztotelész (i. e. 384–322) dolgozta ki az osztályozás alapelveit, majd ezután közel kétezer évnek kellett eltelnie a Carl von Linné (1707–1778) nevéhez fűződő, és a növény és állatrendszertanban ma is általánosan elfogadott terminológia megjelenéséig.

1.2.2. A TUDOMÁNYTIPOLÓGIÁK

A 19. században filozófusok és a különböző tudományágak képviselői a tudományok osztályozására számos tipológiát dolgoztak ki. Mi is tehát a különbség a természettudományok és a humán tudományok között?

Az egyik fontos különbség nyilván a vizsgálódás tárgyából fakad. Hagyományosan a természettudomány – a szó legtágabb értelmében – a természet tanulmányozását jelenti, azaz minden élő és élettelen dolgot beleértve. A természettudományos diszciplínák az embert, más élőlényekhez hasonlóan, alapvetően biológiai, biokémiai, orvosi szempontból vizsgálják, míg a humán tudományok művelői a specifikusan emberre jellemző dolgok érdeklik: az emberek cselekedetei, eszméi, tárgyai (artefaktumai), az emberi történelem.

Egy másik különbség a megközelítés kiindulópontjában rejlik. Egyszerűen fogalmazva, míg a humán tudományok az egyedi, a különös megragadására törekszenek (idiografikus jellegűek), a természettudományok inkább az általánosra figyelnek (nomotetikus jellegűek). Mindkét megközelítésben szerepet kapnak a hipotézisek és az általános elméletek, de eltérő módon. Az általánosító természettudomány empirikus adatok segítségével hipotéziseket és elméleteket ellenőriz, mégpedig a célból, hogy ezáltal még általánosabb hipotézisekhez és elméletekhez jusson, melyek a vizsgált jelenségek ok-okozati összefüggéseit magyarázzák. A különösre összpontosító humán tudományt ezzel szemben kevésbé érdekli a hipotézisek és az elméletek ellenőrzése, ehelyett inkább interpretációs segédeszközként használja fel

azokat a vizsgálat tárgyát képező konkrét eset megértése céljából. Ok-okozati viszonyok helyett a humán tudomány esetében a beteljesült vagy beteljesületlen, megvalósult vagy megvalósulatlan célok és szándékok állnak a figyelem középpontjában.

E két alapvető különbséggel kapcsolatos az az eltérő szemléletmód is, ahogy a természettudományok és a humán tudományok az embert kezelik. A különösképpen figyelő humán tudományok az individuumot mint akarattal rendelkező, cselekvő szubjektumot (alanyt) vizsgálják. Az általánosító természettudományok az individuumra mint objektumra (tárgyra) tekintenek, amelynek viselkedését különféle - külső és belső - erők határozzák meg. A humán megközelítésről tehát azt mondhatjuk, hogy a szándékokra és a következményekre, míg a természettudományos az okokra és okozatokra összpontosít.

Az elmúlt hozzávetőleg 150 évben az emberek és az emberrel kapcsolatos dolgok tanulmányozása során is előtérbe került a természettudományos látásmód szerepe. Legjobban talán a pszichológia példázza ezt a tendenciát, de a szociológiában is megfigyelhető a természettudományos megközelítés erőteljes térhódítása. És ahogy ez már lenni szokott, a természettudományos irányzat létrehozta, különböző formákban, a maga ellenirányzatát. Az elmúlt néhány évtized során egyre erőteljesebbé vált az a felfogás, amely megkérdőjelezi, hogy a természettudományok nyújtanak az ideális modellt az emberi jelenségek vizsgálatára. A pszichológiának és a szociológiának hangsúlyosabban humán-orientációjú változatai alakultak ki vagy kerültek újra előtérbe. (Ugyanakkor a logikai modelleket analitikai eszközként használó nyelvészet erőteljesen formalizált tudománnyá vált.)

A végső igazság - a teljes megértés és magyarázat - soha nem érhető el. Az új elméleteket és hipotéziseket mindig ellenőrizni kell, és közülük jó néhány nem állja ki az empirikus bizonyítás próbáját. Ugyanakkor azonban tudósok, politikusok és társadalomkritikusok alkalmazhatják az érvényesnek bizonyuló hipotéziseket és elméleteket - melyek segítségünkre lehetnek a világ megértésében, és abban, hogy bizonyos jelenségeket magyarázni és értelmezni tudjunk az egyén és a társadalom szintjén. (Konkrét esetekben természetesen a rendelkezésre álló tudományos ismereteket gyakorta kiegészítjük az adott kérdés szempontjából relevánsnak számító személyes ismereteinkkel, tudásunkkal is.)

Legyen szó akár természettudományról, akár humán tudományról, ahhoz, hogy új ismeretek jöjjenek létre, elengedhetetlenül hozzátartozik az is, hogy hatékonyan és könnyen hozzá lehessen férni az adott területen korábban felhalmozott ismeretekhez.

Ezért ismereteinket oly módon kell tárolnunk, hogy azok hozzáférhetőek legyenek nemcsak számunkra, hanem különböző diszciplínákban dolgozó kollégáink számára is szerte a világon. Az ismeretek tárolásának problémája az emberiséggel egyidős, s ebben jelentős változást hozott az elmúlt ötven év során végbement számítástechnikai fejlődés (lásd a bekeretezett szakaszt a 18. oldalon).

AZ ISMERETTÁROLÁS TÖRTÉNETE,
AVAGY A TEKERCSEKTŐL AZ INTERNETES KERESŐPROGRAMOKIG

Ismereteinket a legkülönbözőbb helyeken tárolhatjuk:

- agyunkban;
- mások agyában;
- fára vagy kőbe vésve, például sírköveken, emlékműveken stb.;
- falakon és hirdetőtáblákon (falragaszok, plakátok, grafittik stb.);
- cédulán;
- füzetben;
- újságokban;
- magazinokban;
- folyóiratokban;
- könyvekben;
- könyvtárban;
- számítógépben.

Ezek mindegyike megfelelő lehet, de mindegyik más célra, más szituációban, és más embereknek jó. Az ismeretek tárolását különböző kritériumok alapján értékelhetjük, ezek közül két fontos szempont a *tárolt ismeretek hozzáférhetősége* és a *tárolás tartóssága*.

Mindent figyelembe véve az ismeretek tárolásának legjobb módja a könyveket, folyóiratokat és újságokat megfelelően rendszerezve tároló könyvtár. Az ókori Babilóniában és Mezopotámiában már évezredekkel ezelőtt hatalmas könyvtárakat hoztak létre az összegöngyölt papirusztekercsek tárolására. Az első nagy egyetemi könyvtár az egyiptomi Alexandriában volt. Az ott őrzött állítólag több százezer tekercs tűzvészben semmisült meg az i.sz. első században.

Manapság a legtöbb ország rendelkezik egy többé-kevésbé fejlett, többé-kevésbé országos kiterjedésű könyvtári rendszerrel, beleértve egy ún. „országos könyvtárat” is, például:

- a washingtoni Library of Congress (kb. 25 millió könyv);
- a londoni British Library (több mint 20 millió könyv);
- a párizsi Le Bibliothéque National (több mint 10 millió könyv).

A legtöbb jó könyvtár mára már számítógépre vitte katalógusát, és számos tudományterületen készült már könyveket, folyóiratokat és újságokat nyilvántartó elektronikus *bibliográfia* a világ különböző pontjain. Minden jó könyvtár rendelkezik bibliográfiák sokaságával, valamint egy ún. információs pulttal, ahol többnyire nagytudású és barátságos könyvtárosokkal találkozhatunk.

Egyre inkább azonban az a tendencia, hogy az új ismeretek először közvetlenül számítógépre kerülnek, s majd csak ezután jelennek meg nyomtatásban is (újságok, folyóiratok, könyvek stb. lapjain). Továbbá elkészült már számos régi, klasszikusnak számító szöveg elektronikus változata is. Az elektronikus bibliográfiák és könyvtári katalógusok jelentős része az Interneten keresztül is elérhető (lásd 2.3.4., 4.7.3. és 7.7.).

Ahhoz, hogy valamit megtaláljunk a világhálón, ún. kereső motorokra („böngészőkre”) van szükségünk. Ezeknek számos, olykor különleges névre hallgató változata létezik. Néhány a legnagyobbak közül: Altavista, Excite, Hotbot, Infoseek, Lycos, Yahoo. A kereső programok használatáról lásd például: A. és E. Glossbrenner: *Search Engines for the World Wide Web* (Peachpit Press, Berkeley, California, 1999).

1.3. A társadalom és az egyén

A tudományok imént tárgyalt megkülönböztetésén túl egy másik fontos különbségről is szót kell ejtenünk, mely a társadalom eltérő értelmezéséből következik. A bölcsészettudományokban csakúgy, mint a viselkedés- és társadalomtudományokban alapvetően két felfogás létezik: az egyik szerint a társadalmat alapvetően a *konfliktus*, míg a másik szerint döntően a *konszenzus* jellemzi. A konfliktuspártiak úgy tartják, hogy lényegében minden társadalmat az ellentét – gyakorta a társadalmi struktúrában különböző helyet elfoglaló osztályok közötti konfliktus – jellemez. A második nézet hívei sem tagadják a társadalmi ellentétek létezését. Viszont azt állítják, hogy konszenzus nélkül nincs társadalom; hogy az olykor nagyon komoly konfliktusok ellenére is minden társadalomban egyetértés kell, hogy legyen legalább néhány alapértéket illetően, melyeket a népesség jelentős hányada elfogad.

A társadalom e kétféle (konfliktus-, illetőleg konszenzusalapú) értelmezését az emberek tanulmányozásának két fő – természettudományos, illetőleg humán tudományi – irányát kombinálva egy olyan tipológiát kapunk, mely egy négyosztatú táblázatban rendszerezi a bölcsészeti- és társadalomtudományokat (lásd az 1.1. ábrát).

A tipológia először a hetvenes évek végén, Gibson Burrell és Gareth Morgan amerikai szociológus szerzőpáros szociológiai paradigmákat tárgyaló könyvében bukkant fel. (A „paradigma” fogalom nagyjából a különböző természet- és humán tudományi hagyományokra utal.) Burrell és Morgan további, specifikusabb dimenziókat is tárgyal, és arra a megállapításra jut, hogy ezek két, általános jellemző alapján, a társadalomra és a tudományra vonatkozó feltételezések mentén is elrendezhetők. Az ennek alapján felállított tipológiának (a következőkben: Burrell-Morgan-tipológia) némileg módosított változata az 1.1. ábrán látható. Ez a felosztás igen fontos a kommunikáció tanulmányozása különböző hagyományainak megértéséhez.

1.1. ábra
A paradigmák tipológiája
(forrás: Burrell és Morgan, 1979)

		Egyén	
		Szobjektum	Objektum
Társadalom	Konfliktus	Radikális humanizmus	Radikális strukturalizmus
	Konszenzus	Interakcionista szociológia	„Mainstream” szociológia

Handwritten notes:
 - Between 'Radikális humanizmus' and 'Radikális strukturalizmus': ←→
 - Between 'Radikális strukturalizmus' and '„Mainstream” szociológia': ↓
 - To the right of 'Radikális strukturalizmus': ma, 1965-85
 - To the right of '„Mainstream” szociológia': régen, 1945-1965
 - Below 'Interakcionista szociológia': társas
 - Below '„Mainstream” szociológia': társadalom

Az oldal alján található keretes írásban tárgyalt fogalmak (társas és társadalmi) tekintetében a tipológia bal oldala ábrázolja a társas, a jobb oldal pedig a *társadalmi* szempontot. A következő fejezetekben, a Burrell és Morgan-féle eredeti terminológián némiképp módosítva, a természet- és a humán tudományokkal kapcsolatos két fő megközelítést az „objektivista” és a „szubjektivista” kifejezésekkel írjuk le. (Ezek nagyjából, bár nem egészében, megfelelnek a természet-tudomány és a humán tudomány között fentebb tárgyalt különbségtételnek.) A társadalommal kapcsolatos két fő megközelítést „radikális változásnak”, illetőleg „szabályozásnak” fogjuk nevezni. Egy további – szintén nem alapvető – terminológiai módosítás eredményeképp a tipológia által meghatározott négy megközelítést a következőképpen nevezzük: „radikális strukturalizmus”, „radikális humanizmus”, „funkcionalizmus” és „interpretatív megközelítés”.

1.4. Négy megközelítés a bölcsészet- és a társadalomtudományokban

Hogy mit látunk, az attól függ, hogy hol helyezkedünk el. Perspektívánk együtt változik pozíciónk változásával. Nyilvánvaló, hogy a tipológiában elfoglalt helyünk nagymértékben megszabja, hogy hogyan tekintünk a társadalomra és annak kommunikatív rendszereire, amikor új ismereteket hozunk létre, vagy új ismeretet használunk fel, hogy pontosabban leírjunk, megértsünk valamely kommunikatív jelenséget, és/vagy magyarázatot adjunk rá. Mind a bölcsészet-, mind pedig a társadalomtudományok terén jelentős nézetkülönbségek vannak a tekintetben, hogy melyik megközelítés a legcélravezetőbb. Természetesen a négy különböző szemléletmód relatív súlya – ti. hogy egyik vagy másik mennyire népszerű a bölcsészek és a társadalomkutatók körében – az idő függvényében jelentősen változik. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a modern kommunikációkutatás

A „TÁRSAS” ÉS A „TÁRSADALMI” SZAVAKRÓL

Bár a „társas” és „társadalmi” kifejezések használata némi bizonytalanságot és következtelenséget mutat, ebben a könyvben a „társas” szóval olyan jelenségeket jelölünk, melyeket legalább két egyén vagy egyénekből álló csoport között fennálló kölcsönös elvárások szabnak meg. „Társadalmi”-n pedig olyan jelenségeket értünk, melyek a(z emberi) társadalmak valamely aspektusára vonatkoznak és/vagy a társadalom szintjén léteznek (ellentétben az egyén, a csoport vagy a szervezet szintjére jellemző jelenségekkel).

Vita tárgyát képezheti, hogy a „társas” és „társadalmi” szavak így definiált jelentése alapvetően megváltozik-e (s ha igen, mennyiben), ha emberekkel kapcsolatos jelenségek helyett állatokra és állatokkal kapcsolatos jelenségekre, illetve növényekre és növényekkel kapcsolatos jelenségekre vonatkoztatjuk őket.

kialakulása idején, azaz a második világháború okozta megtorpanást követően az ötvenes években, a „funkcionalizmus” uralta a bölcsészeti és társadalomtudományokat egyaránt. Ez idő tájt a másik három irányzat, bár nem tűnt el teljesen, de jelentősen háttérbe szorult. Egyértelműen a konszenzus-irányultságú és objektivista „funkcionalista” szemlélet uralta a terepet.

A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején azonban fokozatosan meghatározó dimenzióvá vált a konfliktus- és a konszenzus-orientáció közötti különbség szerepe. A marxista ihletésű, konfliktus-orientált nézőpont megkezdte térhódítását, s az elkövetkező 15-20 évet a „radikális strukturalizmus” és a „radikális humanizmus” dominanciája jellemezte. Ezzel szemben ma a tudományos vita inkább a szubjektivista/objektivista dimenzió mentén zajlik. Ez igaz a bölcsészeti és a társadalomtudományokra általában is, de a kommunikációkutatást is ez a megosztottság jellemzi. Könnyű belátni, miért. Az okokat a vonzások és taszítások [push & pull] játéka egyaránt jellemzi.

Hosszú távú, globális politikai és intellektuális változások következtében a tipológia felső részében elhelyezkedő radikális iskolák mára némiképp kínos helyzetben találják magukat. 1989-ben a közép- és kelet-európai szocializmus politikailag életképtelennek bizonyult. Karl Marx (1818–1883), ez a jelentős gondolkodó, intellektuális értelemben az őt megillető helyre, a klasszikusok mauzóleumába került vissza. Más szóval az elmúlt hozzávetőleg egy évtized alatt a tipológia vízszintes választóvonalára, a konfliktus- és a konszenzus-orientált megközelítés közötti különbség elveszítette jelentőségét – vagy legalábbis ma már jóval kevésbé látható. Az eredetileg a tipológia felső mezőiben elhelyezkedő iskolák képviselői ma jóval kevésbé hangsúlyozzák azt a dimenziót, ami hajdan létezésük alapját jelentette. Ezzel szemben egyre népszerűbbé válnak manapság az olyan homályosan definiált fogalmak, mint „kritikai”, „radikális” vagy éppen „baloldali”, míg az olyan sokkal egyértelműbb és konkrétabb kifejezések, mint a „marxizmus” vagy a „szocializmus” – hogy a „leninizmus”-ról és a „sztálinizmus”-ról már ne is beszéljünk – eltűnőben vannak.

A hangsúly tehát áttolódott a függőleges tengelyre, azaz a szubjektivista és objektivista tudományosság közötti megkülönböztetésre. A humán orientációjú kommunikációkutatás pedig, mely mindig is nagy súllyal volt jelen a társadalom vizsgálatában, nagyobb szerephez jutott, és jelentékenyen kivette a részét a nyolcvanas években megindult vitákban. Ezek az általános fejlemények két fontos területre artikulálódtak. Először is, a cselekvő és akarral bíró alany, az egyén mint egyén a korábbihoz képest jobban fókuszba került. Másodsorú pedig a humanisztikus, történeti humán tudományi irányzat erősödése hasznosan egészíti ki a viselkedés- és a társadalomtudomány korábbi időszakokra jellemző, sokszor meglehetősen egyoldalú és ahisztórikus szemléletét.

Némi egyszerűsítéssel tehát azt mondhatjuk, hogy míg az 1945 és 1965 közötti időszakban a Burrell–Morgan-tipológia jobb alsó sarka dominált, addig 1965 és 1985 között a felső két mező vette át a vezető szerepet.

Az elmúlt 10-15 évben azonban a tudományos párbeszéd és vita inkább a tipológia vertikális választóvonalára mentén zajlik. Azaz a lényeges viták a tipológia bal, illetőleg jobb oldalán elhelyezkedő szubjektivista és objektivista orientációjú megközelítések hívei között zajlanak. Még általánosabban fogalmazva, a humanista orientációjú humán tudomány, illetőleg a viselkedés- és társadalomtudományos jellegű kutatás állnak szemben egymással.

Egyelőre azonban még egyik táborról sem állítható, hogy megnyerte volna a csatát. Sőt, a kommunikációkutatás területének bővülése miatt úgy tűnik, a négy megközelítés mindegyike elég erős ahhoz, hogy önmagában is elboldoguljon. Így fennáll a veszélye, hogy a négy irányzat lassan felhagy az egymással folytatott érdemi vitával, s ehelyett nárcisztikus köldöknézegetésbe kezd. Sokkal produktívabb lenne, ha a négy tábor képviselői belátnák, hogy az általuk képviselt megközelítések nem egymást kizáró kategóriák. Nincs olyan társadalom ugyanis, melyet kizárólag a konszenzus vagy a konfliktus jellemezne. Éppen ellenkezőleg. A legtöbb - ha nem az összes - társadalomra mindkettő jellemző. Hasonlóképpen, minden egyénre elmondható, hogy szubjektumként és objektumként is viselkedik.

Mi több, az igazán izgalmas problémákra gyakran éppen a tipológia látzólag ellentétes kategóriáinak kombinálása mutat rá. Hogyan képesek például hatalommal nem rendelkező, tárgyként kezelt és kihasznált emberek felemelkedni, azaz teljes alanyi pozíciót kivívni maguknak az azzal járó jogokkal és kötelességekkel együtt? Mily módon jöhet létre bizonyos fokú konszenzus egymással konfliktusban álló egyének, csoportok és klikkek között? Hogyan juttatható kifejezésre az időlegesen egymással felszínes konszenzusban álló csoportok és klikkek között meghúzódó létező érdekellentét? Hogyan ismerik fel az önmagukat egyébként erős szubjektumként megélő egyének, hogy olykor ők sem többek pusztán objektumoknál, hogy léteznek olyan biológiai és társadalmi erők, melyeknek ők sem tudnak ellenállni?

Ezek valóban érdekes és alapvető fontosságú kérdések, elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt - különösen egy olyan folyamatosan növekvő diszciplína esetében, mint a kommunikációkutatás. Hogy megválaszolhassuk őket, meg kell tanulnunk a társadalmat egyszerűen - utalva az 1.1. ábra kategorizálására - konfliktusos és konszenzusos módon látni, az egyént egyidejűleg objektumként és szubjektumként felfogni. Ahhoz pedig, hogy mind a konfliktust, mind pedig a konszenzust megértsük vagy magyarázni tudjuk, törekednünk kell a humán tudományos és a természettudományos szempontok kombinált alkalmazására a kommunikációkutatás területén. Ez egyáltalán nem könnyű. A gyakorlatban megoldást jelenthet a különböző szempontok váltogatása aszerint, hogy éppen melyik alkalmazható jobban kutatómunkánk egy adott szakaszában. Az egyik éppolyan jó lehet, mint a másik. Kétségtelen azonban, hogy a kommunikációkutatás szempontjából izgalmas időszakot élünk.

A kommunikáció tanulmányozásának tárgyalását követően a következő részben általánosabb kérdésekről lesz szó; a bölcsészeti- és társadalomtudományok területén végzett tudományos kutatásról adunk áttekintést.

1.5. A bölcsészet- és a társadalomtudományok tipológiája

A tudományos diszciplínák bonyolult viszonyrendszerének megértéséhez elsődlegesen a vizsgált jelenség vagy szerveződés összetettségének fokát (atom, molekula, sejt, szerv, organizmus, egyén, csoport, társadalom) kell figyelembe venni. Az összes empirikus tudomány elrendezhető ily módon; a fizikát a kémia, a biológia, a pszichológia, végül pedig a szociológia követi. A szintek száma önkényes, de valószínűleg legalább ötöt meg kell említeni:

- szociológia,
- pszichológia,
- biológia,
- kémia,
- fizika.

Természetesen a lista felfelé is és lefelé is tovább bővíthető, azaz magában foglalhatja a szubatomi szintet csakúgy, mint az olykor világrendszernek nevezett szintet (lásd az oldal alján található keretes írást és a nemzetközi kommunikációval foglalkozó 7. fejezetet). Ezen túl számos közbülső szintet is beilleszthetünk, például a szociológia és a pszichológia közé a szociálpszichológiát (szem előtt tartva, hogy a szociálpszichológiának két ugyan-csak különböző változata létezik: az egyik alapvetően pszichológiai, míg a másik szociológiai irányultságú).

A szintek száma tehát megállapodás kérdése, és a hozzájuk kapcsolódó elnevezések egészen általános értelemben értendők. Ugyanakkor a rendszerezés elve – az a dimenzió, melynek mentén a fenti sorrend kialakult – majdhogynem magától értetődő. Minden egyes szinten egy új, a korábbi szinten nem létező, emergens jelenség bukkan föl, mely megkülönbözteti az adott szintet a fölötte és alatta elhelyezkedő többi szinttől. Az atomokhoz képest a molekulák a jelenségeknek egy más típusát képviselik, ahogy a sejtek is különböznek a molekuláktól, a szervek a sejtektől stb.

MIT NEVEZÜNK RENDSZERNEK?

A rendszer bizonyos számú egységből vagy elemből áll. Ezek az elemek egy többé-kevésbé állandó struktúrát alkotnak, mely struktúra számos folyamatot határoz meg a rendszeren belül. A folyamatok ugyanakkor állandó jelleggel visszahatnak magára a struktúrára, így a folyamatok változása maga után vonja a struktúra fokozatos átalakulását is. A világrendszer csakúgy, mint az emberi test, nagyfokú komplexitással bíró rendszer. Emberek egy kis csoportja is alkothat egészen bonyolult rendszert (lásd a 4.4. szakaszt).

A következő dimenzió kevésbé magától értetődő, és nem is hasonlít az előbbi osztályozáshoz, amely a komplexitás mértékén alapult. Elsősorban egyes bölcsész- és társadalomtudományi diszciplínákra alkalmazható ez a dimenzió, amely néhány ún. alapvető értékhez kapcsolódik: igazság és szépség, erényesség és szentség, hasznosság és hatékonyság (vö. 3.2.). Ezek az értékek a kezdetektől velünk vannak. Az ókori görög filozófia például a *logos* és *ethos*, *pathos* és *praxis* fogalmakat használta. Évszázadokon át olyan filozófusok és költők sora írt ezekről az értékekről, mint Platón és Arisztotelész, Goethe és Schiller, vagy Keats és Shelley. Napjainkban pedig nemcsak filozófusok és költők, hanem public relations szakemberek is komoly figyelmet szentelnek nekik. É néhány alapérték köré szerveződve alakult ki pár olyan alapvető társadalmi intézmény, mely minden emberi társadalomban megtalálható. (Intézményen a szónak ebben az értelmében olyan, többé-kevésbé sztereotizált és többé-kevésbé elfogadott – sőt olykor egyenesen előírt – megoldási eljárásokat értünk, melyekre akkor van szükség, amikor az egyének, csoportok, szervezetek vagy társadalmak az egy vagy több alapérték tiszteletben tartására való törekvésükben valamilyen általános problémával találják szemben magukat.)

A társadalom egyre összetettebbé válásával ezek a társadalmi intézmények mind jobban elkülönültek egymástól. A vallás és a jog, a politika és a gazdaság, a művészetek és az irodalom, a tudomány stb. mindegyike kialakította a maga saját szokás- és erkölcsrendszerét, mely útmutatással szolgál arra nézve (olykor egészen részletekbe menően), hogy az adott intézményt meghatározó alapértékek biztosítása érdekében mit kell gondolnunk, hogyan kell éreznünk és cselekednünk. Ezzel párhuzamosan a társadalmi alapintézmények belső differenciáltsága, intézményi fejlettsége is nőtt (gondoljunk például a gazdasági szektor megannyi, a kis helyi üzletektől a globális konglomerátumokig terjedő intézményeire). Minden egyes szektor rendelkezik a maga tudományos felépítményével is: teológia, politikatudomány, közgazdaságtan, jogtudomány, esztétika stb. Nyilvánvaló tehát, hogy tudománytipológiánk megalkotásához elkerülhetetlen az intézményi dimenzió bevonása is. Jelen céljaink szempontjából a tipológia öt nagy intézményt fog tartalmazni: gazdaság, vallás, jog, politika és kultúra (utóbbi a művészetek, irodalom stb. értelemben).

A két dimenzió, azaz az intézményi rendszeren alapuló és a korábban tárgyalt komplexitás szerinti színtezetség kombinálásával a tudományos diszciplínákat egy kétdimenziós tipológiában rendezhetjük el. A kétdimenziós tipológia, mivelhogy egyidejűleg két különböző típusú különbségtétel megjelenítésére alkalmas, előnyösebb az egyszárművel szemben. Olykor azonban még a két dimenzió sem elégséges a valóság egy bizonyos aspektusának – esetünkben a bölcsészeti- és társadalomtudományok különböző diszciplínáinak – rendszerezésére és megértésére. Nem nehéz belátni, hogy kialakulóban lévő tipológiánk nem teszi lehetővé az összes bölcsészeti- és társadalomtudományi diszciplína érdemi megkülönböztetését. Legalább még egy dimenzióra szükségünk lesz.

A harmadik dimenzió számos, csak látszólag nem egymáshoz tartozó, társadalmi jelenségre vonatkozik, melyek mindegyike valamilyen formában a kontrollal és a kommunikációval van kapcsolatban, például nyelv, oktatás, tömegkommunikáció stb. A társadalmi jelenségek ily módon való értelmezése szorosan összefügg a nagyon alapvető irányító-szabályozó funkcióval, amit a szociológiai szakzsargon szocializációnak, a hétköznapi nyelv pedig nevelésnek, képzésnek vagy oktatásnak hív. (Erre az igencsak alapvető jelenségre a 3.3. és a 4.4.5. szakaszban térünk vissza.)

Ebben az értelemben a szocializáció a társadalom alapvető eszméinek - lehető legáltalánosabb módon értelmezett kultúrájának - a társadalom szintjéről az egyén szintjére, illetőleg egyik generációról a másikra való átadását jelenti. A szocializáció eredményeképp válunk társadalmi lénné, ez tesz bennünket emberré. A szocializáció és az ellene való többé-kevésbé legitim lázadás az előfeltétele mindannak, ami emberi. Közvetve vagy közvetlenül, de a szocializáció minden folyamata kommunikáció útján történik. A kommunikáció e speciális fajtájáért felelős egyéneket, csoportokat és szervezeteket gyakran a szocializáció ágenseinek nevezzük. → *Szülő + család + tanár*

Modern társadalmakban legalább nyolc különböző szocializációs ágensről beszélhetünk:

- a család, a kortárs csoport, a munkahelyi közösség;
- iskolák, egyházak, törvényességért felelős hatóságok;
- tömegmozgalmak és a média.

A szocializációs ágensek mindegyike specifikus feladatokkal rendelkezik, és formálisan vagy informálisan többé-kevésbé hierarchikusan szervezett csoportokon és szervezeteken belül helyezkedik el. Ezek olykor egészen nagy hálózatok is lehetnek, mint például rokonsági rendszerek, gazdasági szervezetek, oktatási rendszerek, egyházkerületek, megyei önkormányzati testületek, fellebbviteli bíróságok, médiacsoportok stb.

Ⓐ mi szempontunkból lényegesebb azonban, hogy specifikus feladataik - mint a munka, az oktatás, az ellenőrzés, a szórakoztatás stb. - ellátása mellett mindegyik hozzájárul a szocializáció soha véget nem érő folyamatához. Mint szocializációs ágensek természetesen mindegyik a kommunikáció és a kontroll különböző eszközeinek segítségével működik. Létezik tehát egy újabb társadalmi jelenségekör az intézményi dimenzió mentén, amely nem magával a kontrollal és a szocializációval van összefüggésben, hanem a kontroll és a szocializáció kommunikációs eszközeivel: a természetes és a mesterséges nyelvekkel (azaz a kommunikációval a szó legáltalánosabb értelmében) és az ezekhez kapcsolódó társadalmi intézményekkel.

A kognitív orientáltságú diszciplínák egy része - például a filológia, a nyelvészet, a kibernetika, az informatika - elsősorban a kommunikációs és kontroll folyamatok alapvető eszközeinek többé-kevésbé formális jellemzőit vizsgálja. A diszciplínák egy másik csoportja elsődlegesen ugyanezen folyamatok tartalmi (szubsztantív) és intézményi aspektusaival foglalkozik; ide tartozik például a pedagógia, a sajtótudomány, a média- és kommunikáció-

kutatás. Különböző okoknál fogva a szocializáció néhány más ágensének – például család, munkahelyi közösségek, kortárs csoportok, tömegmozgalmak és -szervezetek – tanulmányozása, noha gyakran igencsak aktívan folyik, de (még) nem intézményesült önálló tudományos diszciplínaként. Ezért nem is tudnak megjelenni tipológiánkban. (Ugyanakkor gyakran felbukkannak különböző tudományágakon belül létrejött specializációkként, például családszociológia, szervezetpszichológia, politikai kommunikáció stb.) A szocializáció némely ősrégi eszköze viszont már nagyon korán intézményesült, csakúgy mint az ezeket tanulmányozó tudományágak (pl. vallás, jog). Ezért tipológiánk intézményi dimenziójában ezeket feltüntetjük.

A kontroll-kommunikáció dimenzió összekapcsolása az előző két másikkal egy olyan háromdimenziós tipológiát eredményez, melyen belül a bölcsészet és a társadalomtudományok számos (de semmiképpen sem az összes) diszciplínája értelemmel bíró módon elhelyezhető (1.2. ábra). A teológiai diszciplínák, például, egy jobbról a második oszlopban a két legfelső szinten haladó horizontális nyalábot alkotnak.

A három dimenzió leegyszerűsítve a következőket ábrázolja:

- 38.0.
- az ember és a természet interakciójából adódó öt szintet,
  - az emberek által a társadalmak építése során létrehozott intézményeket,
  - a társadalmak folyamatos fennmaradásának biztosítása céljából létrehozott intézményeket.

Ez a háromdimenziós tipológia a kaleidoszkopikus intellektuális világ egy olyan ideiglenes áttekintését próbálja ábrázolni, melyben elhelyezhető a kommunikáció kibontakozóban lévő diszciplínája. A tipológia csak bizonyos fenntartásokkal kezelhető. A szintek dimenziója például sokkal jobban definiált, mint az intézményi vagy a kommunikációval kapcsolatos dimenzió. A legnagyobb problémát azonban az okozza, hogy a tipológia nem tartalmaz két alapvető dimenziót: hiányzik az idő és a tér megjelenítése. (Az iskolákban és az egyetemeken e hiányzó dimenziókat természetesen számos történelmi és földrajzi orientációjú diszciplínával és részdiszciplínával fedik le, például gazdaságtörténelem vagy társadalomföldrajz.)

A maga nemében ez a hiányosság egyszerre a legsúlyosabb, de ugyanakkor a legkönnyebben korrigálható is – legalábbis elméletben. Nincs más tennivalónk, „csak” egy-két új dimenzióval kell bővítenünk a már meglévő háromdimenziós modellünket. Grafikailag ugyan nem egyszerű egy öt-dimenziós tér két dimenzióban való megjelenítése, de a logikában, a matematikában és a statisztikában egyáltalán nem ritka a multidimenzionális terek kezelése.

Esetünkben az a legegyszerűbb, ha kockánkat további négy kockára osztjuk, mégpedig úgy, hogy kombináljuk a két új dimenzió által felkínált két lehető legegyszerűbb opciót:

- A vizsgált jelenség integráló dimenziója-e az idő: igen vagy nem?
- A vizsgált jelenség integráló dimenziója-e a tér: igen vagy nem?

Meg kell említenünk még a formális és empirikus diszciplínák megkülönböztetését. A formális diszciplínáknak három nagy csoportja van: a logika, a matematika és a statisztika, melyeket sorrendben a kvalitatív, a kvantitatív, valamint a probabilitásztikus műveletek jellemeznek. Noha explicit vagy implicit módon, de az összes empirikus tudományág támaszkodik egy vagy több formális diszciplínára, ezekkel itt és most nem szükséges foglalkoznunk. (Ez majd alább, az 1.8. szakaszban kerül elő.)

Háromdimenziós kockánk így is, ahogy van, elég sok érdekességet kínál, és számos kérdést vet fel. Például hány tudományág klasszifikálása lehetséges tipológiánk jelenlegi változatában? Ha figyelmen kívül hagyjuk a természettudományokat, műszaki tudományokat és az orvostudományt (azaz a kocka három alsó szintjét és a bal szélén található függőleges szeletet), az találjuk, hogy kockánkban jelentős mennyiségű bölcsészeti- és társadalomtudományi diszciplínának marad hely, pontosan: $5 \times 4 \times 2 = 40$. Ha ehhez hozzávesszük a tér és az idő dimenzióját is, az eredmény minimum $40 \times 2 \times 2 = 160$ -ra változik. Ez a szám természetesen tovább emelkedik (pontosan 224-re), ha beiktatunk egy közbeeső szintet a szociológia és a pszichológia közé, vagy ha a szociológia felett egy további új szintet építünk.

Jelen pillanatban ezen kombinációk között akad pár olyan, aminek nincs különösebben sok értelme; ugyanakkor az is igaz, hogy a tipológia nem fedi le az összes elképzelhető variációt. Az 1.2. ábrán látható, függőlegesen elhelyezkedő „művészetek és irodalom” elnevezésű szelet például jó néhány hagyományos bölcsész diszciplínát lefed, ugyanakkor a „szépművészetek” értelemben szűken vett szimbolikus kultúra (művészet, zene, irodalom stb.) története és elmélete specifikálatlan marad. És persze ha a kommunikációkontroll dimenzióban az összes nyelv külön vertikális szelettel rendelkezne (a kultúra szeletéhez képest derékszögben), a lehetséges kombinációk száma sokkal nagyobb lenne. Hosszútávon egyébként a két legfelső szint – a pszichológia és a szociológia – sem lesz elégséges az emberek és az emberi társadalmak tanulmányozására.

A jövő társadalmában, vagy talán úgy is mondhatnánk, hogy egy majdani új világban, a biológia szintje egyre központibb szerephez jut majd. Már napjainkban is megfigyelhető a biológia politikai és gazdasági – s következésképp tudományos – szerepének fokozódó fontossága. Úgy tűnik, az emberiség egy olyan biológiai alapokon nyugvó politika kialakulása felé tart, mely bolygónkat egyetlen *ökológiai* rendszerként fogja fel. Ez a jelenség már számos hagyományos és újabb keletű diszciplína érdeklődését felkeltette, s lassan, de fokozatosan már elindult az új kutatási területek kirajzolódása is. Ezeket az új humán és természettudományos specializációkat többnyire az ökológia terminussal jelölik; ennek egy fontos specializációja például a humánökológia (lásd a 29. oldalon található keretes írást).

A társadalom mindig változik, s vele együtt változnak a tudományos diszciplínák is. Így van ez a bölcsészeti- és a társadalomtudományok esetében is. Tipológiánk következésképp egy dinamikus (tehát nem statikus) rendszert ábrázol.

A tipológia által létrehozott rácsos szerkezeten belül számos organikusan kinövő tudományágat találhatunk; csúszo, mászó, vágzó diszciplínák egész dzsungeléről van itt szó, tele új képződményekkel, melyek úgy próbálnak kibontakozni, ahogy és amerre tudnak – és ott, ahol szükség van rájuk. Vegyük például a modern médiát, mely a miénkhez hasonló társadalmakban több mint egy évszázada kezdett kialakulni. A tömegkommunikáció térnyerésével párhuzamosan pedig kialakult az a kutatási terület, mely az utóbbi pár évtizedben kommunikációkutatás néven önálló diszciplináris rangot vívott ki magának.

1.6. A kommunikációkutatás helye

Háromdimenziós tipológiánkban a kommunikáció kibontakozó diszciplinája a következő módon helyezkedik el:

- a pszichológia és a szociológia szintjein (szintek dimenziója);
- olyan diszciplínák szomszédságában, melyek a szocializáció más jelentős ágenseivel és/vagy a kontroll és kommunikáció alapvető folyamataival foglalkoznak (kommunikációs dimenzió);
- keresztezve olyan klasszikus, intézményes irányultságú diszciplínákat, mint a közgazdaságtan, a politikatudomány, a teológia stb. (intézményi dimenzió);
- lefedve a tér és az idő dimenziót, hiszen nyilvánvaló, hogy a kommunikáció tanulmányozása, történjék az bármilyen módon is, nem hagyhatja figyelmen kívül a tér és az idő perspektíváját.

A kommunikáció pozíciójának ez a vizuális megjelenítése a diszciplínát meglehetősen bizonytalan helyzetűnek mutatja. Valójában ugyanez áll az összes többi diszciplínára is. Ezért az interdiszciplináris viszonyok kezelésében mindig szükség van valamennyi diplomáciai érzékre. Különösen igaz ez a viszonylag újonnan kialakult, még feljövőben levő tudományágak esetében. Jól illusztrálja ennek az állításnak a nyilvánvaló igazságát az az egyszerű tény, hogy tipológiánk értelmében nemcsak a kommunikáció, hanem gyakorlatilag az összes bölcsészet- és társadalomtudományi diszciplína legalább három különböző nézőpontból is definiálható:

- a szintek szempontjából,
- intézményi szempontból és
- a kommunikáció/kontroll szempontjából.

+ tér (pol.tört) + idő (geopal)

Sőt, tulajdonképpen kockánk valamennyi különálló sejtje megközelíthető e három szempont mindegyike felől. Ha ezt a lehetőséget következetesen végigvisszük, abból az következik, hogy a bölcsészet- és társadalomtudományi diszciplínák fentebb megadott száma háromszorosára nő. Például a politika–szociológia–kommunikáció terminusokkal definiált kis kocka megközelíthető és értelmezhető az intézményi nézőpontból kiindulva csakúgy,

mint a szintek vagy a kommunikáció perspektívájából. Ennek megfelelően definiálható

- mint *politikatudomány*,
- mint a *politika pszichológiájának szociológiája és*
- mint a *politikai kommunikáció tanulmányozása*.

Továbbá nem szabad elfeledkeznünk a térbeli és az időbeli szempontok bevonásával létrejövő változatokról sem: politikatörténet, geopolitikai tanulmányok. A politikára koncentráló tudományos tevékenység ezen öt variációjának mindegyike rendelkezik a maga diszciplínáival, részdiszciplínáival, specializációival, nemzetközi szervezeteivel stb. S ugyanez mondható el a bölcsészeti- és társadalomtudományok nagy kockáján belül található legtöbb kis kockáról is.

Intézményesülési törekvéseiket tekintve három intézményirányultságú perspektíva is különösen sikeresnek bizonyult, amennyiben már a középkori európai egyetemi rendszeren belül önálló teológiai, jogi és orvosi fakultásra tettek szert. Más ún. klasszikus tárgyak (szint és intézményi orientált-ságúak egyaránt) eredetileg a filozófia fakultásokon belül kaptak ömlesztve helyet, majd innét később a szerveződési szintek, intézményi orientációs, térbeli és időbeli szempontok alapján létrejött új karokhoz, kisebb egységekhez kerültek. Az újabban alapított egyetemeken számos ilyen új kar, részleg stb. jelent meg különböző szerveződésekben: például tanszék, intézet, főiskola, iskola stb.

Még az is elképzelhető, hogy a kommunikációs perspektíva a jövőben annyira megerősödik, hogy az európai egyetemi rendszeren belül önálló karként (más típusú egyetemi rendszerekben pedig az ennek megfelelő státuszú intézményi formában) való megjelenése is szükségessé válik.

AZ ÖKOLÓGIA

„Az ökológia kifejezés a görög *oikos* (ház) szóból származik. Figyelemreméltó, hogy a közgazdaságtan (*economics*) szó görög eredetije (*oikonomos* = a háztartás irányítója, vezetője) is ugyanerre a töre vezethető vissza. Ernst Haeckel, a német biológus, aki 1868-ban magát a kifejezést megalkotta, úgy értelmezte az ökológiát mint a természetgazdaságra vonatkozó tudás összességét, hangsúlyozva a diszciplína közgazdasági és evolúció-elméleti gyökereit. Haeckel azoknak a komplex kölcsönhatásoknak a tanulmányozását tartotta az ökológia feladatának, melyeket Darwin a létért való küzdelem feltételeinek nevezett.

Az ökológusok előszeretettel úgy tekintenek a környezetre, mint az élet összességét alkotó, egymással összefonódó viszonyok és cserefolyamatok ökoszisztémájára. Az ugyanazon környezetben (habitat) élő organizmusok populációközösséget alkotnak. A közösségek és a közösségek abiotikus környezeteinek együttese alkotja az ökoszisztémát, a különböző ökoszisztémák összessége pedig az ökoszférának nevezett legnagyobb ökológiai egységet. Az élőlények az ennél jóval kisebb kiterjedésű bioszférában találhatók, melynek átlagos vastagsága 15-16 kilométer. Az élet minden formája a víz, levegő és talaj e törékeny rétegétől/burkától függ.

1.7. A kommunikációtudomány három különböző felfogása

A kérdés az, hogy mit találunk, ha a fentebb tárgyalt három szempontból (a szintek, az intézmények és a kommunikáció perspektíváiból) közelítjük meg a kommunikáció formálódó diszciplínáját?

Már láttuk, hogy a bölcsészet és társadalomtudományok kialakulásakor az intézményi perspektíva (tipológiánkban balról jobbra) játszott a fő szerepet. A térbeli és az időbeli nézőpontok – történelem, földrajz, kapcsolódó területek – szintén fontosak voltak már a kezdeti időktől. Csak sokkal később, a tizennolcadik és a tizenkilencedik században vált számottevővé a szintek (elsősorban a kémia és a biológia, majd később a pszichológia és a szociológia) perspektívája. Ami pedig a minket közelebbről érdeklő kommunikációt illeti, annak intézményesülése országunként meglehetősen eltérően zajlott. Sőt, olykor még ugyanazon országon belül is igencsak különböző megközelítésekkel találkozhatunk (lásd 1.10.).

Mindent összevetve nyilvánvaló, hogy a kommunikációtudomány intézményesülése a tipológia mindhárom dimenziója irányából történt. Pillanatnyilag a kommunikációtudományt számos specializáció formájában művelik intézményi és a komplexitás szint dimenziói mentén leírható diszciplínákon belül egyaránt. Vannak egyetemek, ahol intézményesült tanszéki formában oktatják a médiagazdaságot vagy a politikai kommunikációt, és legalább két-féle szintirányultságú specializáció létezik: a kommunikációpszichológiája mellett a kommunikációs szociológia is bevettnek számít. (Olykor még a kommunikáció szociálpszichológiájával is találkozhatunk.) Végül de nem utolsósorban egyre nő azoknak a kommunikációs és tömegkommunikációs tanszékeknek, intézményi egységeknek, iskoláknak a száma, melyek nem a komplexitási szintek és nem is az intézményesültség perspektívájából határozzák meg magukat, hanem a kommunikációs dimenzió irányából.

Háromdimenziós ábránk tulajdonképpen egy modell speciális eseteként is felfogható, s mint ilyen jól illusztrálja a következő szakasz témáját is, mely a formális modelleknek a konceptualizációban és az elméletalkotásban betöltött szerepét vizsgálja. (A társadalmi intézmények tipológiában való ábrázolásának egy másik szemléletes példája a 3.2. szakaszban, a 73. oldalon tárgyalt „kultúra kereke”.)

1.8. Elméletek, modellek és adatok

A modern viselkedéstudományokban, a társadalomtudományokban, de a bölcsész területeken is (itt elsősorban talán a nyelvészetben) egyre erősödő konszenzus figyelhető meg a tekintetben, hogy határozott különbségtétel szükséges egy diszciplína *szubsztantív elméletei* és az azok magyarázására és elemzésére szolgáló *formális modellek* között.

A szubsztantív elméletek gyakran teljesen hétköznapi nyelven vannak megfogalmazva, nem nélkülözve természetesen a pallérozott gondolatok kifejezéséhez szükséges speciális terminológiát. Ezzel szemben a formális modellek, természetükből adódóan, tartalmilag üresek, hiszen a logika, a matematika vagy a statisztika nyelvén kerülnek megfogalmazásra (s gyakran grafikai formájában vizuálisan jelenítik meg őket). $2+2=4$, függetlenül attól, hogy almákat vagy embereket adunk össze. Ugyanannak a statisztikai modellnek a segítségével egyaránt magyarázhatjuk a fiatalok televíziózási gyakoriságát éppúgy, mint a népesség különböző rétegeire jellemző bűnözési arányt.

A szubsztantív elmélet, a formális modellek valamint az empirikus adatok egymással kölcsönhatásba kerülve egy olyan kumulatív folyamatot indítanak be, melynek során egymásra rakódó ismereteink szakadatlanul bővülnek. Ebben a fejezetben a természet- és humán tudományok egy némiképp leegyszerűsített szubsztantív modelljét tárgyaljuk, mely számos alapfogalom, illetőleg az azok között fennálló viszonyok verbális megfogalmazását tartalmazza, és amelyet grafikai modellek (pl. négyosztatú táblázat, háromdimenziós tér) segítségével vizuális eszközökkel is ábrázoltunk. A matematikai és a statisztikai modellekhez hasonlóan természetesen az általunk használt grafikai modellekre is igaz, hogy nem rendelkeznek tartalommal, következésképp bármilyen osztályozási vagy oksági típusú elméleti feladatra felhasználhatók. Egy olyan grafikai modellt például, mint a négyosztatú táblázat gyakran használnak nemcsak klasszifikációs eszközként, hanem oksági viszonyokat feltételező hipotézisek (pl. a társadalmi osztály és a médiával kapcsolatos szokások viszonya) formális modelljeként is.

A jelenségek világa mindig is az marad, ami: nyüzsgő és gazdagon burjánzó valóság, melynek az elmélet legjobb esetben is csak homályos tükörképét képes visszaadni. Másrészről egyértelműségük és letisztultságuk okán a formális modellek a lehető legnagyobb világosságot követelik meg az elmélet és a modell, illetőleg a modell és az adatok közötti fordítási folyamatokban. Ennek következtében pedig az elmélet és az adatok által reprezentált valóság közötti fordítási folyamatok is világosabbá válnak. Éppen ez, a fordítási folyamatok letisztultságára való igény az, ami a szubsztantív elmélet, a formális modellek és az empirikus adatok kölcsönhatásában beindítja a tudás generálásának szakadatlan folyamatát. Továbbá ezáltal nyer értelmet a különböző kutatási tradíciók közötti véleményütköztetés csakúgy, mint az együttműködés.

Történetesen a szubsztantív elméleteknek, formális modelleknek (legyenek akár logikaiak, matematikaiak vagy statisztikaiak, grafikus módon ábrázolva vagy máshogy) és empirikus adatoknak pontosan ezzel a kölcsönhatásával magyarázható a modern viselkedés- és kognitív tudomány, a társadalomtudományok gyorsütemű fejlődése az elmúlt ötven év során.

Az elmélet és modell, illetőleg modell és adatok közötti fordításhoz való ragaszkodás - melyet az az igény hívott életre, hogy az elméleti úton levezetett formális modellek segítségével lehetővé váljon az empirikus adatok

elméleti szempontból releváns elemzése – az átfogó ismeretek hatalmas mértékű növekedését eredményezte. Az elmélet, modell és adatok közötti fordítás lehetővé tette tehát a magas szintű általánosítást.

Néha úgy tűnik, hogy a szubsztantív elmélet, a formális modellek és az empirikus adatok közötti elengedhetetlen kölcsönhatás hiányzik a kommunikációkutatás kialakulóban lévő irányzataiból (a bölcsészeti- és a társadalomtudományokban egyaránt). Pontosabban fogalmazva, gyakran használnak verbális formában megfogalmazott szubsztantív elméleteket közvetlenül az empirikus valóság és az abból nyert adatok értelmezésére és magyarázatára anélkül, hogy akár az elméletet, akár pedig az adatokat világos formális modellekkel hoznák kapcsolatba.

Az idő múlása azonban elhozza a dolgok tisztázására hivatott formális modellek fokozatos térnyerését, s ezzel beindul az a pozitív fejlődési irány, mely a szubsztantív elméletet és az empirikus adatokat kombinálja a formális modellekkel, hogy ezáltal pontosabb és hitelesebb tudásra tegyünk szert. Ilyen fejlődésre számos, egymástól igen csak el-térő területről tudunk példát hozni, például hírterjedés [diffusion of news], tematizáció [agenda-setting], a Noelle-Neumann-féle hallgatási spirál, használat- és élménykutatás [uses and gratification] (lásd 1.9. és 6.4.).

A bölcsészeti- és társadalomtudományok területén kialakulóban levő kommunikációkutatási irányzatok tehát a következő kihívással találják szemben magukat: egyrészt komolyan oda kell figyelniük a szubsztantív elméletek és a formális modellek különbözőségére, másrészt pedig produktív módon kölcsönhatásba kell hozniuk egymással az empirikus adatokat és a tudományos elemzés említett két eszközét.

Amennyiben ez nem következik be, a kommunikációkutatás kezdetben legigéretesebbnek tűnő tradíciója is nagy valószínűséggel megragad azon a leíró, narratív és (a szó technikai értelmében) anekdotizáló szinten, mely a kezdeti időszakban a kommunikációkutatás irányzatainak legtöbbjére jellemző. A szubsztantív elmélet és a formális modell, a formális modell és az empirikus adatok közötti fordítás hiányában nem lesz lehetséges semmilyen magas szintű általánosítás.

Az az irányzat pedig, amely nem képes erre, csak egy divatos fellángolás marad a sok közül, s úgy végzi majd, mint a többi: eltűnik. A szubsztantív elmélet, a formális modellek és az empirikus adatok elengedhetetlen kölcsönhatása hiányában a különböző kutatási iskolák közötti termékeny konfrontációs és a kooperatív folyamatok sem tudnak majd kibontakozni. Következésképp nem beszélhetünk kumulatív növekedésről sem. [Az ún. kvalitatív kutatás formalizálásához jó kiindulópontul szolgálhat az eredetileg az úttörő német szociológus, Max Weber (1864–1920) által bevezetett ideáltípus fogalma, melyet Weber sikeresen alkalmazott a szervezetekkel foglalkozó innovatív munkájában (lásd 5.3.).]

Az eddig elmondottak illusztrálására és alátámasztására a következő szakasz a kommunikációkutatás három különböző irányzatában megjelenő differenciált fejlődést mutatja be egy-egy konkrét példán keresztül.

formális
+ szubsztantív
elmélet
+ empirikus
adatok
↓
mert a kommunikációkutatásnál fejlődnie kell!

1.9. Elméletek és modellek a kommunikációkutatás három irányzatában

Ebben a részben három példát tárgyalunk annak illusztrálására, hogy a szubsztantív elmélet, a formális modellek és az empirikus adatok közötti kölcsönhatás hogyan képes a kommunikációkutatás egy adott irányzatának intellektuális fejlődéséhez serkentőleg hozzájárulni, illetőleg hogy ennek ellenkezőjeképp, az interakció hiánya hogyan válhat a fejlődés késleltetőjévé, vagy akár teljes gátjává is. A három irányzat a következő:

- használat- és élménykutatás;
- életmódkutatás a média használattal összefüggésben és
- befogadáselemzés.

Az összehasonlítás megkönnyítése érdekében mindhárom példát a tömegkommunikáció-kutatásból vettük, konkrétan mindegyik azzal áll összefüggésben, hogy hogyan használjuk a médiát. Hasonló példákat természetesen hozhattunk volna a közvetlen emberi kommunikáció, a szervezeti vagy nemzetközi kommunikáció kutatásából is.

A kutatás időigényes feladat. A használat- és élményirányzat, mely azzal foglalkozik, hogy hogyan használjuk a médiát többé-kevésbé tudatos céljainkra, már vagy fél évszázada jelen van. Az életmód és a tömegkommunikáció összefüggésére irányuló vizsgálatok azt kutatják, hogy a médiahasználat hogyan válik egy bizonyos mértékben tudatosan választott életmód integrált és integráló részévé. Ez a kutatási irányzat legalább százéves múltra tekinthet vissza. Az ilyen és ehhez hasonló, már régóta jelenlevő irányzatok fejlődésének tanulmányozása segíthet a viszonylag újabb keletű, mindössze egy vagy két évtizedes múltra visszatekintő kutatási iskolák helyzetének megértésében. Ilyen például a még kialakulóban lévő befogadáselemzés - mely a használati érték és élményszerzés irányzat egy új, speciális válfajának is tekinthető (lásd még 6.4.).

használat

életmód

befogad.

1.9.1. HASZNÁLAT- ÉS ÉLMÉNYKUTATÁS

A használat- és élménykutatás (HÉK) azt vizsgálja, hogy milyen módokon használja az egyén a tömegkommunikációs médiumokat, illetőleg hogyan milyen élményeket eredményeznek ezek a használati módok (lásd 6.6.1.). Összességében az irányzatot a szubsztantív elmélet, a formális modellek és az empirikus adatok termékeny kölcsönhatása jellemzi. Az empirikus adatok gyűjtése a lehető legváltozatosabb formákban - az informális és a fókusz-csoportos interjúktól kezdve a felméréseken és kérdőíveken keresztül a laboratóriumi kísérletekig bezárólag - történt. Az így gyűjtött empirikus adatok elemzésére számos, komplexitás szempontjából változatos - az egyszerű keresztábrázolatoktól kezdve a bonyolult sokváltozós statisztikai modelle-

zésig terjedő - formális modellt használtak. Mindez azt eredményezte, hogy az irányzat fejlődésében a kezdeti, deskriptív tanulmányokkal jellemezhető szakaszt először egy tipológizáló, majd pedig egy értelmező fázis váltotta fel, mely utóbbit a szubsztantív elméletek, a formális modellek és az összegyűjtött adatok kimunkált rendszere közötti kiforrott kölcsönhatás jellemez. Mára pedig elérte azt a fejlettségi szintet, mely lehetővé teszi a részletes és pontos összehasonlító vizsgálatok végzését. Mindent összevetve ez a fejlődés egy fél évszázadot vett igénybe.

1.9.2. ÉLETMÓDKUTATÁS

Az „életmód” kifejezést a tudomány és kutatás területére eredetileg a közismert osztrák pszichológus és pszichiáter, Alfred Adler, a modern individuál-pszichológia egyik megalapítója, vezette be a huszadik század elején. Az életmód-orientációjú tömegkommunikáció kutatás a huszadik század eleji klasszikus társadalomtudományban gyökerezik, melyet többek közt egy amerikai-norvég közgazdász, Thorstein Veblen, és két német szociológus, Georg Simmel és Max Weber, neve fémjelez. Ha visszatekintünk a kommunikációs orientációjú életmódkutatás hosszú és emlékezetes példákban bővelkedő történetére, szembetűnő, hogy az irányzat klasszikusainak első frappáns, olykor egyenesen briliáns megállapításait követően az irányzat maga soha nem lépett túl a verbális leírások és elméletek szintjén. Szubsztantív elméletek, formális modellek és empirikus adatok kiforrott kombinációjára alapuló vizsgálatokat csak hébe-hóba találni. Valószínűleg többek közt emiatt tartott olyan sokáig, hogy ez az irányzat - noha története majd kétszer olyan hosszú, mint a használat- és élménykutatásé - végre lendületet kapjon. Csak az elmúlt, nagyjából két évtizedben látunk erre nézve jeleket, elsősorban az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Franciaországban, Németországban és a skandináv országokban. Jellemző módon az életmódkutatásnak ezen új nemzetközi hullámát a kommunikációs jelenség (pl. a zene) mint életmód-integráló elem érdekli. A tipológiai és egyéb elméleti munkáknak a formális modellekkel és empirikus adatokkal való kombinálása szintén sikeresen lezajlott, a kvantitatív és a kvalitatív kutatás területén egyaránt. Miután a szubsztantív elmélet, a formális modellek és az empirikus adatok összekapcsolása megtörtént, az irányzat képviselői viszonylagos könnyedséggel tudtak az eredeti leíró szintről az értelmező szintre továbblépni (lásd 3.5. és 6.6.).

1.9.3. BEFOGADÁSELEMZÉS

A befogadáselemzés a közönségkutatás egy viszonylag új irányzata, mely azt vizsgálja, hogy a közönség hogyan „fogadja be” a különböző típusú médiatesteteket. A befogadáselemzés gyökerei a bölcsészet- és társadalom-

tudományokra egyaránt visszavezethetőek. Ezek között van két olyan is, ahol már évtizedek óta szisztematikusan alkalmazzák a szubsztantív elmélet, a formális modellek és az empirikus adatok folytonos kölcsönhatásának elvét: a nyelvészet és a kognitív pszichológia. A formális modellek és a szubsztantív elméletek azonban meglehetősen gyakran elsősorban mint retorikai eszközök és/vagy analógiák jelentek meg a befogadás-elemzésben. A szubsztantív elméletek, a formális modellek és az empirikus adatok szisztematikus egymásra vonatkoztatása mostanáig csak elvétve valósult meg.

Ehelyett az irányzatot leginkább az anekdotikus adatokon alapuló, és az egyéni élmények jelentésének formalizálatlan, interpretatív tanulmányozásaként definiált kvalitatív vizsgálatok dominálják. A kommunikációs helyzetek verbális elméleteken keresztül való megértése határozta meg mindmáig az irányzat működését, nem pedig azoknak formalizált adatokra támaszkodó empirikus vizsgálatokon tesztelt új hipotézisek segítségével való *magyarázata* (lásd az 1.2. szakaszt fentebb). Az ilyen típusú vizsgálatok hajlamosak figyelmen kívül hagyni a megbízhatóság, érvényesség és reprezentativitás amúgy általánosan elfogadott és alapszintű módszertani tankönyvekben ismertetett tesztjeit. Másrésztől azonban szellemes és érdekfeszítő esettanulmányok lenyűgöző mennyisége készült a gyakran – meglehetősen lazán – „interpretatív közösségeknek” nevezett alakulatokról (lásd 6.6.4.).

Ezzel a háttértörténettel nem tűnik túlzásnak megjósolni, hogy a közeljövőben kommunikációkutatók egy vállalkozó szellemű csoportja az ún. kvalitatív befogadáselmélet szubsztantív elméleteiben található stratégiai változókra fog összpontosítani. Az empirikus és elméleti általánosítást célul kitűzve, fáradságos munkájuk a következőket fogja magában foglalni:

- ♦ a szubsztantív elméleteknek a releváns formális modellekhez való hozzárendelése;
- ♦ a változók lefordítása empirikusan mérhető mértékegységekre, melyek pontosan meghatározott körülmények között és pontosan meghatározott népelemszámra vett reprezentatív mintán végzett kutatásokban alkalmazhatóak;
- ♦ az empirikus adatok elemzése a szubsztantív elméletek és a formális modellek értelmezési keretein belül.

Ami azt illeti, pontosan ezt történt úgy ötven évvel ezelőtt a hatás- és élménykutatás korai időszakában. Ennek nyomán a médiahasználati módokról, annak okairól és következményeiről a HÉK hatalmas mennyiségű új ismerethez jutott el, még ha ez több mint fél évszázadot vett is igénybe. Ebben az értelemben a HÉK megmenekült attól, hogy a kommunikáció tudomány számos, ma már elfelejtett tiszavirág életű fellángolásának sorsára jusson. Elvileg ugyanez ment végbe az életmód-orientált kommunikáció-kutatás területén is az elmúlt két-három évtized során, bár sokkal szélesebb értelemben és mindössze fél évszázadnyi stagnálás után. Nagyon valószínű tehát, hogy az a számos érdekes fejlemény, mely ma a még a kvalitatív befogadás elemzés berkein belül bontakozik ki, ugyanezen a fejlődésen fog keresztül

menni. A kérdés csak az, hogy ki és mikor fogja megtenni a szükséges lépéseket. Persze akárki is legyen, hosszú időre lesz szüksége. Csak remélni tudjuk, hogy nem tart majd egy újabb fél évszázadig.

1.10. A kommunikációkutatás története

A kommunikáció szisztematikus tanulmányozása nagyon hosszú múltra tekint vissza, és az emberi kommunikáció legalapvetőbb formájának, a szóbeli kommunikációnak a vizsgálatával kezdődött. A hatalmon levők számára a kezdetektől létfontosságú volt a kommunikáció és a meggyőzés művészete. Nem véletlen tehát, hogy a retorika, az ékesszólás művészete és tudománya, szabadon virágzott az ókori görög és római kultúra olyan fellegráiba mint Athén, Róma, Konstantinápoly és Alexandria. Az európai egyetemi rendszerben a retorika tovább élt a középkoron és a reneszánszon át egészen a tizenhatodik és tizenhetedik századi barokk periódusig.

A nyomtatott sajtó tizenhatodik századi megjelenése hamarosan felkeltette az egyetemi tudósok érdeklődését. Franciaországban és Németországban például a kommunikáció tanulmányozása elsődlegesen történeti jelleget vett fel, s ennek eredményeképp tanulmányok sokasága született ilyen vagy olyan kiadókról, az általuk megjelentetett könyvekről, folyóiratokról és újságokról, valamint a szerzőkről és kiadóvezetőkről. A huszadik század elején Németországban *Zeitungswissenschaft* („sajtótudomány”) néven speciális tanszékek és intézetek működtek, s ezzel párhuzamosan az irodalom, a történelem stb. tanszékek berkein belül is foglalkoztak a tömegkommunikáció tanulmányozásával. A kommunikáció ehhez hasonló fejlődésére más országokban is találhatunk példát.

A kommunikációkutatás e korai változatai többnyire a bölcsészet keretein belül zajlottak. A fejezet elején tárgyalt distinkció értelmében tehát inkább humán tudományos, mint természettudományos perspektívából közelítették meg a kommunikáció vizsgálatát. Hasonló tendenciákkal találkozhatunk az Egyesült Államokban is, ahol az eredetileg a retorikai irányzaton belül felállt nyilvánosbeszéd-tanszékek eredendően humán és bölcsész orientációjához fokozatosan hozzáadódott a természettudományos perspektíva alkalmazása is. Más esetekben a viselkedés- és társadalomtudományok irányából való megközelítés már viszonylag korán megfigyelhető. Az amerikai szociológiai vonal egyik úttörője az a Robert Park volt, aki 1904-ben *Masse und Publikum* című disszertációjával Németországban szerezte meg doktori fokozatát, majd a University of Chicago szociológia professzoraként dolgozott. Ezt további próbálkozások követték, mégpedig gyakorta az ún. „morális pánikok” idején, melyek társadalmi változások időszakáiban hajlamosak kibontakozni – például amikor új médiumok vagy új médiatartalmak (mint a film, a televízió, a videó, a jazz vagy a punk) kerülnek bevezetésre. A második világháború alatt és azt követően a viselkedés- és társadalomtudományi vonulat egyes országokban megerősödött, részben az ellenséges propagan-

dával szembeni ellenállás következményeként, részben pedig a sikeres propaganda megteremtésére irányuló törekvések nyomán.

Ezen törekvések, elsősorban az Egyesült Államokban, bekerültek az egyetemi rendszerbe is, mégpedig olyan támogatók segítségével, mint a *politikatudománnyal* foglalkozó Harold D. Lasswell, a *pszichológia* területéről Carl Hovland és Hadley Cantril, és a bécsi születésű *szociológus*, Paul F. Lazarsfeld. Ezzel párhuzamosan Európából az USA-ba emigrált tudósok egy csoportja Theodor W. Adornoval, a frankfurti iskola alapítójával az élen, egy humanisztikusabb és kritikai irányzat mellett állt ki.

Tehát a második világháború után az Egyesült Államokban újonnan alapított kommunikáció tanszékek és intézetek, melyek összekapcsolódtak a valamennyivel hosszabb történetre visszatekintő szakirányú újságíró-iskolákkal, elméleti és módszertani szempontból egyaránt erős európai hatás alatt jöttek létre. Az elkövetkező pár évtized során aztán ezek az irányzatok visszakerültek Európába, ahol (különösen Észak-Európában) vagy teljesen új tanszékek és intézetek sora jött létre, vagy a már meglévő intézményekben folytatódtak a részben a háború miatt félbemaradt kezdeményezések. Hasonló folyamatok mentek végbe a világ egyéb tájain, például Japánban, Latin-Amerikában és Ausztráliában is.

A kommunikáció diszciplínájának világszintű elterjedésével két nagy nemzetközi szervezet jött létre (lásd 7.4.3.). A Nemzetközi Kommunikációs Társaság (International Communication Association, ICA) az Amerikai Kommunikációs Társaságból (American Communication Association) nőtt ki, míg a Média és Kommunikáció Kutatás Nemzetközi Társaságát (International Association for Media and Communication Research, IAMCR) az UNESCO égisze alatt hozták létre. Noha az ICA tagjai között ma már megfigyelhető a nem-amerikaiak jelenléte is, a tagságban azonban még mindig az amerikai egyetemi oktatók dominálnak. Az IAMCR tagsága nemzetközileg ennél jóval kiegyensúlyozottabb; számottevő tagsággal rendelkezik Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában, csakúgy, mint Európában és Észak-Amerikában. Mindkét szervezet rendszeresen szervez nagyszabású nemzetközi konferenciákat, melyekre minden alkalommal más-más országban illetőleg kontinensen kerül sor. Az ICA három tudományos folyóiratot jelent meg, ezek: *Journal of Communication*, *Human Communication Research* és *Communication Theory*. Egy ideje már az IAMCR is tervezi saját szakmai folyóirat megjelentetését.

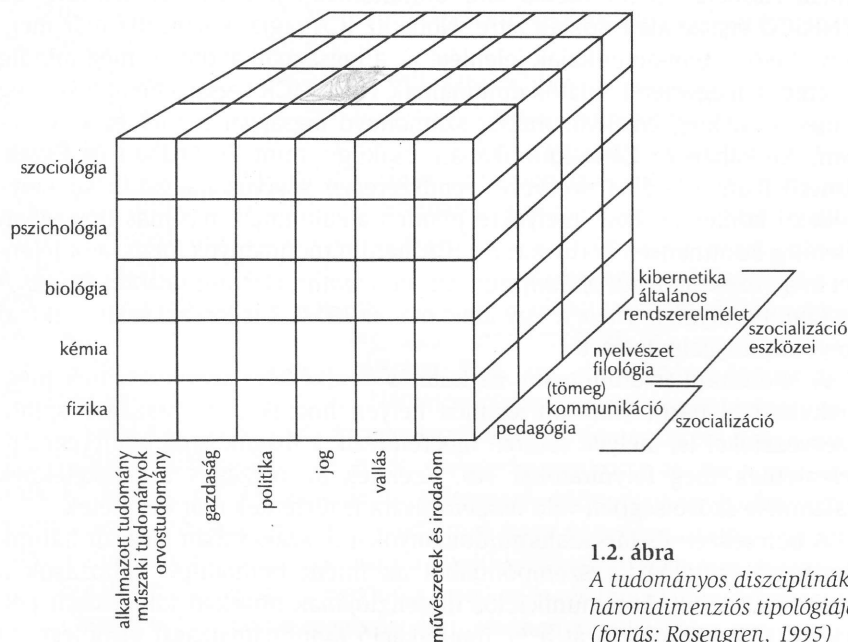
A kommunikációtudomány és kutatás nemzetközi szervezeteinek megalkulásával párhuzamosan számos helyen hoztak létre országos szintű szervezeteket is, melyek szintén megrendezik a maguk saját konferenciáit, jelentetnek meg folyóiratokat stb. Ezeknek az országos szervezeteknek valamiféle szövetségben való összefogására is történtek már kísérletek.

A bölcsészet- és társadalomtudományok 1.5. szakaszban tárgyalt háromdimenziós tipológiája szempontjából az imént bemutatott változások a kocka harmadik, kommunikációs dimenziójának növekvő fontosságát példázzák. Évszázadokon át a kommunikáció tanulmányozását elsődlegesen

vagy az idő dimenziójának szempontjából (pl. sajtótörténet), vagy intézményi szempontból (pl. politikai kommunikáció), vagy pedig a szintek dimenziójának alapján (pl. a kommunikáció pszichológiája, a kommunikáció szociológiája) definiálták. A második világháború óta azonban egyre inkább jellemző a kommunikáció tanulmányozásának egy kommunikációs meghatározott perspektíva felől, azaz saját diszciplináris keretein belül történő definiálása. Ezen a kommunikatív perspektíván belül természetesen számos különböző irányzat is található, ahogy azt fentebb vázoltuk.

1.11. A könyv szerkezetéről

A könyv második részében (2. és 3. fejezet) a kommunikáció formájának és funkcióinak tanulmányozásáról lesz szó. Bemutatásra kerülnek a kommunikációs aktus alapvető elemei és funkciói csakúgy, mint a kommunikáció fő szintjei (egyéni, csoport, szervezeti, társadalmi és/vagy nemzetközi szintek) közötti főbb viszonyok, valamint e különböző szinteknek megfelelő kommunikációtípusok általános jellemzői. Továbbá helyet kap a kommunikáció történetének vázlatos ismertetése is, mely nagyjából egybeesik az emberiség és az emberi társadalmak történetével. Ennek egyik oka az, hogy a kultúra, mely az emberi társadalmak alkotóeleme, a kommunikáció által tud létrejönni és fennmaradni. Hasonló módon a szocializáció (azaz a fiatal emberi egyedek felnevelése), valamint az emberiség évezredekén át folyó *individua-*

1.2. ábra
A tudományos diszciplínák
háromdimenziós tipológiája
(forrás: Rosengren, 1995)

lizációja és az egyének pár évtized alatt lezajló *individuációja* kizárólag mint kommunikációs folyamat érthető meg (lásd 2.5. és 3.3.).

A következő rész négy fejezete, a korábban elmondottakra támaszkodva, részletesen tárgyalja a kommunikáció négy különböző szintjét: az individuális szintet, továbbá a szervezeti, társadalmi és nemzetközi szinten zajló kommunikációt. Hasonlóan a könyv korábbi fejezeteihez, itt is kiemeljük azokat a sajátosságokat, melyek csak a kommunikáció bizonyos szintjeire jellemzőek csakúgy, mint a kommunikáció szintektől független általános tulajdonságait.

Végül pedig, a könyv negyedik részében, röviden vázoljuk a kommunikáció, úgy is mint általános jelenség és úgy is mint tudományterület, jövőjét. Mindezt az ún. „kommunikációs forradalom” kontextusában, azaz a modernizálódó, a modern és a posztmodern társadalmak különböző szektoraiban világszerte zajló változási folyamatok figyelembevételével tárgyaljuk.

A könyvet a kommunikációtudománnyal foglalkozó, klasszikus és mai munkákat egyaránt tartalmazó bibliográfia zárja.

Második rész

A kommunikáció formái és funkciói

A kommunikáció formái és szintjei: néhány alapvetés

2.1. A kommunikáló állat

*A szimbolikus
szignifikancia*

2.1.1. TÖRTÉNETÜNKRŐL

A biológusok az állatok világát egy összetett tipológia szerint (lásd 1.2.1.), a következő kategóriákból álló hierarchikus rendszerbe rendezik.

- *törzs:* például rovarok és gerincesek;
- *osztály:* gerinceseken belül például halak, madarak, *emlősök*;
- *rend:* az emlősökön belül például cetek, rágcsálók, *főemlősök*;
- *család:* a főemlősökön belül például *emberszabásúak (hominidák)* és *majmok*;
- *nem:* a hominidákon belül például emberek (*homo*) és emberszabású majmok;
- *faj:* az embereken belül például a *homo neanderthalensis* és a *homo sapiens*.

Mai ismereteink szerint az emberi *nem (homo)* körülbelül kétmillió éves történetre tekint vissza. Ez a roppant hosszúságú evolúciós folyamat azonban már mintegy kétmillió évvel korábban elkezdődött, amikor is a *hominidák* egy mára kihalt csoportja felegyenesedett, és végleg a hátsó lábára állt, hogy mellső mancsát a járáson kívül más feladatokra is használni tudja. Körülbelül ugyanez idő tájt az agy is jelentékeny növekedésnek indult, 400 cm³-es térfogata háromszorosára-négyszeresére nőtt, s ezzel energiaigénye is megnövekedett. (Ma az agy testsúlyunk kb. 2%-át teszi ki, miközben energia-bevitelünk több mint 10%-át használja fel.) Ezzel párhuzamosan szájpadlásunk és nyelvünk is fokozatosan felvette mai alakját. Emellett megtanultuk a természetben található dolgokat eszközként használni, jóval később pedig eszközöket *készíteni*. (Néhány főemlős és az elefántok használnak ugyan eszközöket, de ezeket nem maguk készítik; bár az is igaz, hogy egyes csimpánzok éppenséggel különféle köveket, botokat stb. tartalmazó szerszámosládával rendelkeznek, s ezen természetből vett eszközeik használatát kölykeiknek is demonstrálják.)

A kéz, az agy és a meghatározott célból készített eszközök mind fontos állomást jelentettek az ember fejlődésében, de csak a nyelv megjelenésével váltunk igazán emberré. Négy-öt millió évvel az első emberszabásúak és megközelítőleg kétmillió évvel a *homo* megjelenése után lépett színre a *homo sapiens*. Ez körülbelül 200 000 évvel ezelőtt történt – azaz az első hominidák megjelenése óta eltelt roppant hosszú időszaknak mindössze 5%-ról beszélünk (lásd a keretes írást).

SZÁRMAZÁSUNKRÓL

„Hogy a majmoktól származunk?! Uramisten, ez nem lehet igaz! Vagy ha mégis, akkor reménykedjünk, hogy minél kevesebben tudják meg!”

Valószínűleg apokrif felkiáltás, melyet olykor egy tizenkilencedik századi worcesteri püspök feleségének tulajdonítanak.

Idézet forrása: Jo Liska, „Bee Dances”,
Western Journal of Communication, 57 (1953), 1–26.

{„Ahogy a főemlős anyák egyre fejlettebbé és a szülői gondoskodás területén egyre odaadóbbakká váltak, kicsinyeik túlélési esélyei, a kevésbé gondoskodó anyák utódainak esélyeivel összehasonlítva, szükségszerűen javultak. [...]”

„Amennyiben a szülői gondoskodás jó dolog, akkor a szelekció során valószínűleg előnyben fog részesülni, mégpedig azért, mert ha a jobb anyák alkalmasabbnak bizonyulnak utódaik felnevelésében, akkor ezáltal a populációban erősödni fog a jobb anyaságot hordozó genetikai állomány. A fokozott szülői gondoskodás azonban megkívánja, [...] hogy az anya magas IQ-val rendelkezzen; nem válhat belőle jobb szülő, ha intellektuálisan nincs felnőve a feladathoz. [...]”

Megfordítva, ha valaki kevesebb utódot hoz a világra, nagyobb agyra lesz szüksége, hogy jobban tudjon róluk gondoskodni. Így érvényesül a visszacsatolás elve. Mindegyik tendencia a másikkal együtt érvényesül, kölcsönösen támaszkodnak egymásra és erősítik egymást.”

„A főemlősök evolúciója esetében a visszacsatolás nem egyszerűen egy kétpólusú rendszerben oda-vissza ható A-B stimulus, hanem egy többpólusú és körkörösen érvényesülő elv, kettőnél több, egymást kölcsönösen erősítő tulajdonsággal. Például ha egy csecsemő nagy aggyal születik, akkor hosszabb időre lesz szüksége ahhoz, hogy megtanulja ezt a nagyobb agyat oly módon használni, hogy képes legyen egyedül is elboldogulni a világban. Ez értelemszerűen meghosszabbítja a gyermekort. A gyerekkori tanulás legjobb formája a játék. A játék játszótársakat jelent, ami viszont egy csoport társas rendszerét feltételezi, amely a gyereket játszótársakkal látja el. Ahhoz, hogy valaki funkcionálni tudjon egy ilyen csoportban, el kell sajátítania az elfogadható társas viselkedés szabályait. Ennek megtanulására pedig csak az képes, aki intelligens. Következésképp a társas viselkedés végső soron az IQ-hoz (egy ugrás vissza), a meghosszabbított gyerekkorhoz (egy újabb ugrás vissza), és végül ahhoz az energiabefektetéshez és ahhoz a szülői ellátó rendszerhez kapcsolódik, amely lehetővé teszi az ilyen szintű IQ-ra képes agyat. A visszacsatolási kör ezzel teljes.”}

D.C. Johanson – M.A. Edey (1982)
Lucy. The Beginning of Humankind.
London, Granada Publishing, 329–330.

A fentebb vázolt kronológia helyessége máig vita tárgyát képezi a szakemberek között. Ráadásul a hominidák különböző nemei és az ember különböző fajai közti összefüggések még korántsem tisztázottak; a nem és a faj szintjein tehát még bőven van lehetőség új osztályozási rendszerek felállítására. Emellett egyes szakértők olykor kettőnél több klasszifikációs szinttel dolgoznak, megkülönböztetve például a *homo sapiens sapiens*t a *homo sapiens neanderthalensis*től. Eltérés lehet még a különböző iskolák által használt terminológiában is. Abban azonban egyetértés látszik, hogy – az itt használt terminológiával – a *homo neanderthalensis* úgy 30–40 ezer évvel ezelőtt, máig tisztázatlan okok miatt eltűnt a föld színéről, és így ma az ember (*homo sapiens*) a *homo nemének* egyetlen létező faja.

Genetikai szempontból az is egyértelmű, hogy az ún. emberi „fajták” (rasszok) között meglévő különbségek nem fejlődésbeli ugrásokból erednek, hanem a természetes szelekció által fokozatosan létrehozott, a környezeti viszonyokhoz való marginális adaptáció eredményei. Ezek a *homo sapiens*en belül található összes genetikai variánsnak csupán 15%-át teszik ki, és főleg az éghajlati viszonyok földrajzi változásaival hozhatók összefüggésbe. Következésképp a genetikai variációk 85%-a az összes ún. emberi fajtára jellemző. Így a fajta helyett talán jobb elnevezés lenne a földrajzi variáns. Bár abszolút mértékben tiszta variánsok sohasem léteztek, három fő földrajzi változat – az indoeurópai, az afrikai és az ázsiai – azért elkülöníthető egymástól. A nemzetközi közlekedés és kommunikáció persze már rég a főbb variánsok megszámlálhatatlan kombinációját eredményezte. Biológiai szempontból azonban ezek a folyamatok csak rövid és meglehetősen jelentéktelen mozzanatoknak számítanak az emberiség történetében.

Genetikai örökségünk a mai napig fontos szerepet játszik, melyet azonban a környezet befolyása mindig csökkent. Egy adott személy ún. *fenotípusát* (azaz azt, hogy egy adott pillanatban valaki milyen) a biológiai örökség és a környezeti hatások kölcsönhatása szabja meg. Ez nem távolodhat el túlságosan nagymértékben a fogamzás pillanatában meghatározott *genotípustól*. Ugyanakkor a kedvezőtlen környezet megakadályozhatja, hogy a benne rejlő lehetőségek teljes mértékben kibontakozhassanak.

2.1.2. JELEK, SZIMPTÓMÁK ÉS SZIMBÓLUMOK

A *homo sapiens*szel egy igencsak különös állatfaj jelent meg a földön, melynek kommunikációs lehetőségeit egy alapvető újítás jellemzi: egy speciális jelfajta, a *szimbólum* létrehozására és használatára való képesség.

Mindenféle kommunikáció jelek útján valósul meg: a jel egy olyan jelenség, amely egy önmagától különböző jelenséget jelöl. A jelek tudományát *szemiotikának* hívjuk. A huszadik század elején kialakult szemiotika, melynek egyik alapítója az amerikai filozófus Charles S. Peirce (1839–1914) volt, elsősorban a nyelvészethez és a filozófiához kapcsolódik. A kétségtelenül meglévő terminológiai nézetkülönbségek ellenére a szemiotika alapvető

jellemzőit illetően egyetértés van a kutatók között. Ilyen alapvető jellemző a jel és jelölt (amit a jel jelöl) közötti viszony. Azt a jelet amelyik *hasonlít* arra, amit jelöl, *ikon*nak nevezzük. Ilyen ikonok lehetnek például a közlekedési táblák. Az olyan jelet, ami közvetve vagy közvetlenül szoros kapcsolatban van egy másik jelenséggel, gyakran *szimptomának* nevezik. Az ásitás például az álmoság vagy az unalom szimptomája, míg a színlelt ásitás egy szimptomát utánzó ikon. Amennyiben a jel nem pusztán szorosan kapcsolódik ahhoz, amit jelöl, hanem a jelölt maga *okozza* a jel létrejöttét, *indexről* vagy *jelzésről* (szignál) beszélünk. A jelzések felszólításként is funkcionálhatnak. Például a füst vagy hőség mint figyelmeztető jelzés hatására elszaladunk a tűz közeléből. A jelzésnek tehát gyakran valamiféle felszólító jellege van.

Az ikonok, a szimptomák, az indexek és a jelzések esetében a jel és amit a jel jelöl szoros - hasonlósági vagy oksági - viszonyban vannak egymással. Amikor azonban a jel és a jelölt közötti kapcsolat többé-kevésbé önkényes (azaz egy többé-kevésbé elfogadott konvención alapul) - abban az esetben a jelet *szimbólumnak* hívjuk.

Az állatok jelzései - a tekintetben hogy mit jelölnek - olykor önkényesnek vagy akár konvencionálisnak is tűnhetnek. Számos állat képes arra, hogy nagy távolságokba küldjön jelet, mely képesség a közvetlen környezeten messze túlnyúló térérzetről tanúskodik. Az elefántok és a bálnák például igen nagy távolságokba tudnak infrahangok segítségével jeleket küldeni. Az emberszabású majmok számos jelet el tudnak sajátítani, s azokat tetszés szerint használni is tudják (így van ez a csimpánzok esetében, majd azok közül is leginkább a *bonobó*nak nevezett törpecsimpánzoknál, melyek a többi emberszabásúval összehasonlítva a legközelebb állnak az emberhez). A *bonobó*kat sikerült megtanítani viszonylag nagy számú (kártyákon ábrázolt stb.) jel megértésére és használatára, illetve azok jelentésének különböző és meglehetősen komplex módokon való alkalmazására.

Az állatok *időben* is tudnak jelzéseket küldeni, gyakran területjelzési funkcióval. Területüket különböző módokon jelölik meg, hogy ezzel figyelmeztessék élelemre vagy szexuális partnerre éhes potenciális riváisaikat: vigyázat, ez itt magánterület.

Mindennek ellenére az általánosan elfogadott álláspont szerint csak az emberek rendelkeznek szimbólumok alkotására képes aggyal. Az állati jelzéseket azon jelenségek észlelése váltja ki viszonylag sztereotíp módokon, mely jelenségekre a jelzések utalnak. Szimbólumrendszerük zárt. A fenyegetés észlelése a félelem vagy a figyelmeztetés jelzését váltja ki.

2.1.3. KÓDOK ÉS NYELVEK

A jelek - elsősorban a szimbólumok - gyakran *kódnak* vagy *nyelvnek* nevezett rendszerekbe szerveződnek. Ezek a rendszerek a jelekből és a jelek használatára vonatkozó szabályokból állnak. A szabályok a jeleket (ikonokat, indexeket, jelzéseket és/vagy szimbólumokat) egymáshoz, illetőleg

a valóság különböző aspektusaihoz rendelik. A kódok vagy nyelvek segítségével a valóság ábrázolható, megérthető, értékelhető, magyarázható – és olykor még meg is változtatható.

A nyelv az ember legfontosabb kommunikációs eszköze – a kognitív, az affektív és a konatív (cselekvésorientált) információ átadásának lenyűgöző instrumentuma. Az információ fogalmát nehéz meghatározni. Egy viszonylag új és gyorsan fejlődő tudományág, az informatika foglalkozik vele, melynek eredményei – közkeletű kifejezéssel: az információs technológiának (Information Technology, IT) formájában – valóban forradalmasították az emberi kommunikációt. Jelen céljainkra elégségesnek tűnik, ha az „információt” egyszerűen „ismeretként” definiáljuk. Amikor információról beszélünk, gyakran „új ismereteket” értünk a kifejezés alatt.

Mindannyian rendelkezünk egy velünk született nyelvi képességgel, és az összes emberi nyelvnek van néhány alapvető közös jellemzője. Az emberi nyelv egyúttal azonban mindig tanult, és alapvetően valamely konkrét nyelvtan által szabályozott konvencionális szimbólumokra épül. Létezik a szavaknak egy kis csoportja, az ún. hangutánzó szavak, melyek annak a dolognak a hangját imitálják, amit jelölnek (pl. *Bumm!*, *serceg* stb.). Ugyanakkor a különböző nyelvek különböző szavakkal utalnak ugyanarra a dologra, és a gyerekeknek ezeket a szavakat is meg kell tanulniuk. A kakas kiáltása például az angolban „cock-a-doodle-do”, németül „kikeriki”, magyarul „kukurikú”, lettül „kakaryku”, svédül pedig „kuckeliku”.

Az emberi nyelvek egy másik egyedülálló sajátossága a nyelv kettős tagolása: a hangok (*fonémák*, azaz nyelvészeti értelemben releváns hangok) és *morfémák* (jelentéssel bíró minimális egységek) szintjén. A szavak fonémák konvencionális összekapcsolásával létrejött konvencionális morfémból állnak.

Minden emberi nyelvet szabályok bonyolult rendszere irányít, melyek a nyelvhasználók többsége számára nem tudatosak, de megszegésüket mégis azonnal észlelik. Tehát minden emberi nyelv rendelkezik a következőkkel:

- fonológia (a kiejtésre vonatkozó szabályok rendszere: hasonulás stb.);
- szintaxis (a nyelvi jelek összekapcsolásának szabályrendszere);
- szemantika (a nyelvi jelek és a valóság összekapcsolásának szabályrendszere) és
- pragmatika (a nyelvi jelek és a kommunikáló felek cselekedetei összefüggéseinek szabályrendszere).

A nyelvi szabályok *rekurzív* szabályok: önmagukra is alkalmazhatóak, ezáltal gyakorlatilag végtelen számú különböző megnyilatkozás létrehozására alkalmasak.

Több millió éven keresztül, mialatt a hominidákat fokozatosan felváltották az ember (*homo*) különböző variánsai, a fent leírt emberi nyelv is lassan kifejlődött. Többnyire egy fokozatos folyamatról van szó, melyet olykor fejlődésbeli ugrások gyorsítottak. Döntő változás akkor következett be, amikor az alapvetően ikonokra, jelzésekre és indexekre támaszkodó, valószínűleg csak

kezdetleges szemantikával és szintaxissal, de viszonylag fejlett pragmatikával rendelkező kezdetleges *kódból* olyan teljesen kifejlett *nyelv* lett, mely főként nyelvi jeleket használ, fejlett szemantikával, szintaxissal és pragmatikával rendelkezik, és amelyet a kettős tagolás jellemez. A Neander-völgyi emberről tudjuk, hogy halottait eltemette, varázslásokkal foglalatосkodott és kőeszközöket készített. Az azóta kipusztult *homo neanderthalensis* és a ma élő *homo sapiens* között a meghatározó különbség valószínűleg abban áll, hogy míg a mi nyelvünk főként szimbólumokra alapul, az övék valószínűleg nem ilyen volt (vagy legalább is nem a miénkhez fogható mértékben) annak ellenére, hogy az agyuk nagyobb volt a miénkénél.

A különbség okát, úgy tűnik, az *agy struktúrájában* vagy az *agyfunkciókban* kell keresni, és nem az *agy méretében*. (Kevésbé lényeges különbség, hogy a Neander-völgyi hangképző szervei feltehetőleg különböztek a mieinktől, és emiatt beszéde is máshogy hangozhatott.) Ezek az izgalmas problémák gyakorta foglalkoztatják az embereket a tudomány falain kívül és belül egyaránt. A Neander-völgyi ember például írókat is megihletett (lásd a keretes írást).

JELENET A NEANDER-VÖLGYIEK ÉLETÉBŐL

Föltűnt a csapáson Nil. Halkan nyöszörgött, mint mindig, ha fáradt volt és éhes. [...] Ránézett a Kicsire, látta, hogy Fa bundájába csimpszokodik és alszik, majd odament Hához, és megérintette a karját.

- Miért hagytál ott? Neked több kép van a fejedben, mint Loknak.
- Há a vízre mutatott.
- Siettem, hogy lássam a fatörzset.
- De a törzs elment.

Álltak hárman, s egymást nézték. [...] Hallották, hogy utolsóként még valaki jön. Ő volt az, Mal; lassan jött, meg-megállt, köhécselt. [...] Majd ránézett a vízre s külön-külön mindnyájukra. A nép várt.

- Van egy képem.
- Egyik keze elengedte a bunkót; erősen a fejéhez szorította, mintha a bent villódzó képeket akarná elhatárolni.
- Mal még nem öreg. Mal még az anyja hátán csimpszokodik. Több a víz, nemcsak itt, de az ösvényen is, ahol jövünk. Egy ember bölcs. Kidőlt fatörzset tétet az emberekkel...

Mélyen ülő szeme könnyörögve fordult a néphez, hogy osszák meg vele a képet. Újra halkan köhögött. Az Öregasszony óvatosan följebb emelte terhét.

Végül Há szólalt meg:

- Nem látom a képet.

A vénember fölsóhajtott, és levette a kezét a fejről.

- Keressetek egy kidőlt fát.

A nép engedelmesen szétszóródott a vízparton.

William Golding (1955) *The Inheritors*. London, Faber & Faber.
Magyar kiadás: *Az utódok*. Ford. Göncz Árpád (1970)
Első fejezet (Auktor Könyvkiadó, 1997-es kiadás, 9–11.)

Az emberi, illetve az állati és/vagy növényi kommunikáció közti különbség tárgyalásában a kulcsszó valószínűleg a *jelentés*. Az emberi kommunikáció értelemteli - tele van jelentéssel. Ez sokkal kevésbé jellemző az állatok és még kevésbé a növények kommunikációjára, melyet inkább a környezettel folytatott fiziológiai interakcióként értelmezhetünk. Mi is hát a jelentés? Ez tényleg fogas kérdés, és vissza is térünk rá a 3.3.2. szakaszban.

2.1.4. AZ EMBERI NYELVRŐL

Ma ismert formájában az emberi nyelv elsősorban szimbolikus nyelv, melyet különböző testi ikonok, indexek és jelzések kísérnek (látható és hallható mimika, fiziológiai indexek és jelzések, mint például a nevetés, pirulás vagy sírás). Az ember képes megtanulni és megtanítható arra, hogy testi indexeket és jelzéseket (pl. a bánat vagy az öröm jelzéseit) tudatosan hozzon létre. Ezzel szemben kevés olyan állat van, melyet meg lehet tanítani, hogy úgy viselkedjen, *mintha* képes lenne viszonylag komplex szimbolikus kódokat megértésére látszólag olykor egészen bámulatos módon használva ezeket. Tény ugyan, hogy bizonyos madárfajok gyönyörű éneke - hasonlóan a más állatok által kiadott hangjelzésekhez - részben veleszületett, részben tanult és részben egyéni *ad hoc* variációkból áll. Abban azonban egyetértés látszik, hogy az állati kódok vagy nyelvek döntően jelzéseken alapulnak, továbbá hogy e kódok vagy nyelvek nagyrészt veleszületettek, és csak viszonylag kis részben tanultak. Ez azonban nem mond ellent annak, hogy számos állati kód (például a méhek kódja vagy „nyelve”) igencsak összetett és nagyon hatékony.

Az emberi *hang* létrehozásában a gégefő, a szájpadrás, a nyelv és az ajkak vesznek részt. Az emberi *beszédet* az agy hozza létre. Egyedül az agy képes azoknak a szimbolikus funkcióknak a használatára, melyek segítségével a környezetünkben származó jelzéseket értelmezzük, majd térbeli, időbeli, oksági és célszerűségi (intencionális) viszonyok alapján elemezzük, illetőleg erkölcsi és esztétikai kategóriák mentén (jó és rossz, szép és csúnya) értékeljük - azaz *jelentést* hozunk létre.

Természetesen az állatok is elemzik a környezetükből jövő jelzéseket. Arról is szó volt már, hogy nagyon sok állat - delfinek, bálnák, elefántok és számos rovar - ugyancsak összetett kommunikációs rendszert használ. (A bálnák esetében állítólag még különböző nyelvjárásokat is megkülönböztethetünk.) De csak a *homo sapiens* nyelve alapul szimbólumokon, azaz konvencionálisan definiált jeleken, és csak a *homo sapiens* rendelkezik kettős tagolású nyelvvel (lásd fentebb).

Az ember egy másik kommunikatív sajátossága, hogy más állatoknál nagyobb mértékben képes és olykor hajlandó is - több-kevesebb sikerrel - hamis jelzéseket kibocsátani vagy hazudni. Valójában sok állat ad ki hamis üzeneteket. A párban élő széncínege hím olykor azt jelzi, „egyedülálló vagyok”, bizonyos virágok pedig úgy tesznek mintha nektárral lennének

csordultig tele, hogy ezzel magukhoz csalogassák a rovarokat. Az arcátlan hazugság azonban tudatosságot feltételez. Az ember tudja, hogy mikor nem mond igazat – kivéve persze, ha önmagát is ámítja (lásd az 51. oldalon található keretes írást).

Hazudni nem esik különösebben nehezünkre. Legtöbbünkkel már előfordult, hogy előre kimódoltan hazudott. Vagy gondoljuk a társas élet megannyi elfogadott hazugságára, például amikor egy váratlan vendég betoppánásakor örömet színlelünk, noha lehet, hogy nem különösebben kedveljük a látogatót. Ha egy barátunk pedig megbetegszik vagy megöregszik, nem mindig érezzük szükségét, hogy ezt minden pillanatban tudomására is hozzuk.

Az ilyenfajta kommunikációnak számtalan változata létezik. Például mondhatunk úgy is igazat, hogy eltúlozzuk annak ellenkezőjét. Azt mondjuk, „Ó, pompás!” miközben valójában azt gondoljuk „Hát ez borzasztó!”. Ez az *ironia*. Az igazság *eltitkolása*, mely a megtévesztés gyakran nagyon hatásos eszköze lehet, a hazugság passzív formájának is tekinthető. A nagy plénum előtt elkövetett hazugságokat, amelyekre például kormányok és igazgatótanácsok olykor kényszerítve érzik magukat, tűnhetnek ugyan másnak, de alapjában véve ezek is csak hazugságok, függetlenül a mögöttük meghúzódó szándéktól. Az üzleti vállalkozások *reklámja* és PR-ja csakúgy, mint a nemzetközi *propaganda*, bár részleteiben igaz kell, hogy legyen, gyakran rózsásabb képet fest a helyzetről, mint amilyen az a valóságban (lásd 5.7. és 7.3.2.). A marxista elméletben „hamis tudatnak” nevezett jelenség tulajdonképpen annyit tesz, hogy a társadalom az önámítás állapotában leledzik (pontosabban a társadalom egyik része ámítja a másikat, és ezáltal „hamis tudatot” kelt a népeesség egyes csoportjaiban).

A hazugságot számtalan kifogással szokás mentegetni:

- „Nem okoz kárt senkinek.”
- „Nincs joguk tudni.”
- „Nem tartozik rájuk.”
- „Hazudnunk kell, mert ez szolgálja mindenki érdekét.”

A hazugság leleplezésének megvannak a maga módjai és eszközei, bár ezek nem mindig vezetnek sikerre. Egy hivatásos kihallgatótiszt által lefolytatott tüzetes vizsgálat olykor a legjobb hazudozót is rábírhhatja az igazság beismerésére. A hazugságvizsgáló készülék, mely az egyén által feltételezhetően nem befolyásolható biológiai folyamatok mérésén alapul, hasznos lehet az egyes személyek vizsgálata szintjén. Társadalmi szinten az ún. „ideológia kritika” vállalkozik az egyébként általánosan elfogadott társadalmi ideológiák leleplezésére, azt remélve, hogy ezáltal az állítólagosan széles körben elterjedt „hamis tudat” felszámolható – vagy legalábbis csökkentő – lesz.

A hetvenes évek közepén egy, a kommunikáció iránt érdeklődő angol filozófus, H. Paul Grice összefoglalta, hogy az emberi kommunikációt milyen alapelvek vezérlik. Eszerint kommunikációinkban *kooperatívan*, *raciónálsan* és *hatékonyan* kellene viselkednünk. Pontosabban fogalmazva, az, amit mondunk legyen igaz, *informatív*, *helyénvaló* és *világos*. Ezek szép

elvek. Az élet azonban olyan, hogy olykor nem a legjobb ötlet a kooperáció, racionalitás és hatékonyság elveit követnünk. Háborúban, szerelemben vagy az üzleti életben néha hasznos lehet a hazugság, racionális és emocionális okokból egyaránt. Az a szomorú igazság, hogy néha éppen hazugságokkal, ködösítéssel, mellébeszéléssel és a dolgok elmaszatólásával tudunk együttműködni, racionálisak és hatékonyak lenni.

A HAZUGOKRÓL ÉS A HAZUGSÁGRÓL

Az erkölcsi választásról

„Az egyéneknek kétségkívül módjuk van befolyásolni, hogy mennyi életükben a kétségbeesés, hogyan alakítják beszédüket és cselekvésüket. Elhatározhatják például, hogy nem tévesztenek meg senkit sem, ha vannak becsületes alternatíváik, megtanulhatják, hogyan kell becsületes módon megbirkózni a problémákkal, s hogyan kell gondosan elemezni azokat a helyzeteket, ahol már tényleg a megtévesztés tűnik az egyedüli kiútnak. [...] Végezetül megtanulhatják, hogyan védekezzenek az ellen, hogy becsapják őket, és világossá tehetik, hogy jobban szeretik a becsületeséget még a kis dolgokban is.

De az egyének nagyon is különböznek egymástól abban, hogy mennyire képesek a változtatásokra; mennyire ismerik a megtévesztést és annak alternatíváit; kívánják-e egyáltalában a változtatásokat; nem egyformán ismerik fel, mire vezet a hazugság, akár ők tévesztenek meg másokat, akár mások őket. Sokan vannak, akik tulajdonképpen képesek lennének változtatni rutinszerűen gyakorolt kétségbeesés magatartásukon, de egyáltalában nincsenek annak tudatában, hogy itt alapvető erkölcsi problémáról van szó, s így egyáltalán nem érzik szükségét annak, hogy megvizsgálják magatartásukat és gondosan tanulmányozzák az alternatívákat. Másokat a dolog csöppet sem érdekel.”

Sissela Bok (1983): *A hazugság: a köz- és magánélet választásait*
(Ford. Háber Judit)
Budapest, Gondolat, 393-394.

Néhány igazság a hazugságról és a hazugmondókról

„Más dolog úgy hazudni, ha a feladó és a vevő ismerik és kedvelik egymást, mint ha nem. Az igazmondókkal összehasonlítva azokat, akik másokat megtévesztenek [...] az információkezelés, a viselkedés- és az imázsformálás tekintetében jóval nagyobb stratégiai ténykedés jellemző. A vevő gyanakvása stratégiai és nem-stratégiai viselkedésben egyaránt kifejezésre jut. A hazugok hajlamosak érzékelni a gyanakvást. A vélt vagy valós gyanakvás fokozza a hazugmondó stratégia viselkedését.”

D.B Buller and J.K Burgoon (1966) 'Interpersonal deception theory',
Communication Theory, 6 (3), 203-42.

Igaz ez?!

„Háromféle hazugság létezik: hazugság, mocskos hazugság és a statisztika.”

Mark Twain and Charles Neider (ed.) (1959)
Autobiography. New York, HarperPerennial Library. Part V. Chapter 1.

Végezetül, úgy tűnik, az ember az egyetlen olyan állat, mely a nyelvet az önreflexió eszközeként tudja használni, beleértve ebbe – *regressus ad infinitum* – az önreflexió képességünkre való reflektálást csakúgy, mint a nyelv önreflexióra való használatára való reflektálást is. Továbbá mesterien tudjuk űzni az önreflexió és a hazugság kombinációjára alapuló önámítás egyszerű ve-szélyes és hasznos művészetét. Az emberi nyelv az interakció, a kommunikáció és a kontroll egyedülálló eszköze.

2.2. Interakció és kommunikáció

Térjünk vissza egy pillanatra ahhoz, amit a növények más növényekkel és állatokkal folytatott „kommunikációjáról” fentebb mondtunk. Ez a fajta kommunikáció nyilvánvalóan különbözik attól, amit emberi kommunikációnak hívunk. Miben is áll pontosan a kétfajta kommunikáció közti különbség? E fontos kérdés megválaszolása segít annak megértésében, hogy mi tesz bennünket embereket emberré.

A különbség megértésének egyik módja, hogy a kommunikáció definícióját először egy abszolút minimumra szűkítjük le, hogy ehhez aztán később hozzáadhassunk minden olyan elemet, melyekre olyasféle dolgok meghatározásához lesz szükségünk, mint például hogy mi is az a „teljes emberi kommunikáció”. Hogyan nézzen ki egy ilyen „minimalista” definíció? Talán utalniia kell az „interakció” fogalmára, a szó szűk, *kölcsönhatás* értelmében:

Egyes események A-val kapcsolatban (viselkedést is beleértve) megváltoznak a B-vel kapcsolatos események (viselkedést is beleértve) egy részének hatására, és *vice versa*, legalább egy – gyakran azonban több mint egy – teljes kört képezve.

Ez a formula lefedi a növények növényekkel és növények állatokkal való interakcióját csakúgy, mint az állat-állat közötti kölcsönhatást is. De nevezhetjük-e kommunikációnak? A legtöbb ember valószínűleg „nem”-mel válaszolna erre a kérdésre. Miben áll akkor az interakció (mint kölcsönhatás) és a kommunikáció különbsége? Számos eltérés van, s ezek mindegyike az ember alapvető jellemzőiből következik. Talán a legfontosabb különbség a *tudat* fogalmával magyarázható (lásd 4.2.). (Zárójelbe téve azt az egyáltalán nem elhanyagolható tényt, hogy a tudatosság foka egyénenként és időben is nagy eltéréseket mutathat.)

Amikor kommunikálunk, akkor tudjuk, hogy ezt tesszük. Mindkét kommunikáló fél tudatában van a másik (esetenként potenciális) jelenlétének, és annak, hogy éppen egy kommunikációs esemény történik (vagy történhet). Valamint azt is tudjuk, hogy kommunikációs partnerünk is tudja. Sőt, tudjuk, hogy ő tudja, hogy mi tudjuk és így tovább – *megint egy regressus ad infinitum*, de szerencsére ebbe azért csak ritkán gondolunk bele. Az emberi

kommunikáció egyik fő jellemzője tehát az interszubsztivitás. A növények egymás közötti kommunikációjáról ugyanez nem mondható el, és az állati kommunikációt sem jellemzi az interszubsztivitás a szónak ebben az értelmében. (Ez ellen persze számos állattartó tiltakozna, illusztrálva ezzel azt a téveszmét, mely a természet dolgait emberi jellemzőkkel ruházza fel.)

Egy másik különbség, hogy az emberi kommunikáció alapvetően intencionális. Amikor kommunikálunk, azt többé-kevésbé szándékosan, valamilyen céllal tesszük. (Még akkor is, amikor nem akarjuk, inkább kommunikálunk mintsem hogy megkockáztassuk a nem-kommunikálás lehetséges következményeit.) A kommunikáció tehát nem egy szándékolatlan, többé-kevésbé reflexív viselkedés. Ellenkezőleg: tudatos, szándékolt cselekvés, amelyben legalább két fél vesz részt.

Az intencionalitás és a tudatosság szempontjait kombinálva gondolatmenetünket további megkülönböztetésekkel finomíthatjuk. Ez látható az 54. oldalon a 2.1. ábrán. A tipológia természetesen mindenfajta cselekvésre, viselkedésbeli reakcióra alkalmazható, de bennünket itt most csak a cselekvések azon alaptípusa érdekel, melyet individuális kommunikációnak hívunk.

Az individuális kommunikáció a szónak abban az értelmében, ahogy itt használjuk, a tipológia 1. számú mezőjében helyezkedik el. A három másik mező a kommunikatív cselekvés és/vagy viselkedés variánsainak ad helyet, melyek a következők lehetnek:

- ♦ teljes mértékben nem-kommunikatív viselkedés, mely mindazonáltal értékes információkkal szolgál az egyén környezetének (4. mező);
- ♦ a környezet számára potenciálisan értékes információt továbbító jelzések (2. mező) és
- ♦ tudatalatti vagy tudattalan cselekvés mely közvetve olyan körülményekről árulkodik, melyek különben titokban maradtak volna, s melyeket olykor sem a feladó, sem a potenciális vevő nem érzékel (3. mező).

Na mármost, a 2.1. ábra minden egyes mezőjében kommunikációs aktusoként legalább két féllel számolhatunk, és mindegyik félre elmondható, hogy

- (a) vagy helyesen vagy helytelenül észleli a kommunikációs partner viselkedését/cselekvését;
- (b) vagy a négyosztatú ábra egyik vagy több mezőjében leírtak szerint viselkedik/cselekszik vagy nem.

Tehát minden egyes potenciális kommunikatív aktusnak $2 \times 2 \times 4 \times 4 = 64$ változata lehet. A kommunikáció egyszerre komplex és törékeny jelenség, mely - esetenként nagyon bonyolult - cselekvések és viselkedések sorozataiból áll. S bár ezeket általában helyesen alkalmazzák, a teljes siker gyakorta elmarad.

A viselkedés és a cselekvés alapvetően különbözik egymástól, s ez a szubsztivum és az objektum közti különbséggel van kapcsolatban (ezt már korábban, az 1.2.2. szakaszban tárgyaltunk). Szubsztivumként akarattal rendelkező, cselekvő egyének vagyunk, objektumként pedig külső és belső erőknél

kitett passzív befogadók. Az emberi lét egyik paradoxona, hogy egyszerre mindig szubjektumok és objektumok is vagyunk, akkor is, amikor kommunikálunk. Tudatos szubjektumok önálló akaratból eredő tettei, a kommunikációs aktusokat is beleértve, így hajlamosak olykor egészen meglepő szabályszerűségeket mutatni, olyanokat, melyek az egyébként erős szabályozó erőknek kitett passzív objektumok esetében tapasztalt mintákhoz hasonlítanak, mint például az árapályhullám. Ilyen típusú „hullámverések” elsősorban a társadalmi tömegkommunikáció szintjén figyelhetőek meg (lásd az 56. oldalon található keretes írást).

Kommunikálunk akkor is, amikor fiziológiánk tehetetlen rabjaként szegyenünkben elpirulunk vagy idegességünkben izzadunk. Ezért mondják, hogy mint emberi lények egyszerűen „nem tudunk nem kommunikálni”. És ugyanezen okból kifolyólag az ember és az emberi társadalom teljes körű tanulmányozása mindig magában kell, hogy foglalja az objektivista és a szubjektivista nézőpontokat csakúgy, mint a természet- és humán tudományban alkalmazott megközelítéseket. Ez teszi az emberi kommunikáció tanulmányozását oly izgalmassá.

Foglaljuk tehát össze a kommunikáció fogalmának definiálására tett kísérleteinket. A fogalom tárgyalása egy *hierarchikus* vagy *lépcsőzetes* kommunikációdefiníció keretén belül történt. Egy viszonylag *tág értelmezésből* indultunk ki (kommunikáció mint interakció), majd ehhez fokozatosan adtuk hozzá azokat a feltételeket, melyek a teljes emberi kommunikáció létrejöttéhez szükségesek, tehát:

- *interakció* (azaz kölcsönhatás), amely egyszerre
- *interszubjektív* (azaz kölcsönösen tudatos) és
- *intencionális* (azaz céltudatos), és amely

		A cselevés/viselkedés tudatos?	
		igen	nem
A cselevés/ viselkedés intencionális?	igen	Kommunikáció mint cselevés 1	Kommunikáció mint tudatalatti cselevés 2
	nem	Testi megnyilvánulás mint pirulás, dadogás, izzadás, remegés 3	Tudattalan testi megnyilvánulás, pl. az arckifejezés apró változásai 4

2.1. ábra A cselevés és a viselkedés kommunikatív szempontú osztályozása
(forrás: Rosengren, 1984)

- ♦ egy *jelrendszer* révén valósul meg; ezt a jelrendszert dominánsan
- ♦ a *nyelvi szimbólumrendszer* határozza meg, amelyet
  - *kettős tagoltság* jellemez, és amely
  - a *fonológia*, a *szintaxis*, a *szemantika* és a *pragmatika* komplex rendszereinek alapját képezi.

Az emberi kommunikáció illetően való lépcsőzetes és hierarchikus meghatározása a kommunikáció egyéb formái és típusai közti különbségtételre is használható lehet. Mivel azonban itt a fogalmat a lehető legspecifikusabb értelemben használjuk, így a **kommunikáció** definíciója a következőképpen fog kinézni: a szimbólumokra alapuló és kettős tagolású emberi nyelv útján történő céltudatos és kölcsönösen tudatos interakció.

A következő részben az így definiált kommunikáció különböző alapformáit fogjuk megvizsgálni. Emellett olyan kommunikatív folyamatokról is szó esik majd, melyek nem elégitik ki a fenti definícióban foglalt hét feltétel mindegyikét.

2.3. A kommunikáció formái

2.3.1. VERBÁLIS ÉS NEMVERBÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ

Ahogy már említettük, az emberi kommunikációnak több különböző formája van, melyeket számos dimenzió mentén különböztethetünk meg egymástól. Ezek közül minden bizonnyal a *verbális* és *nemverbális* dimenzió a legalapvetőbb (lásd fentebb, a 2.1-ben). Az első emberi lények szimbólumhasználatra való képességének kifejlődésével párhuzamosan a verbális nyelv is kialakult. A gesztusok, az arckifejezések, a morgások és a kiáltások alkotották az első jelzésekből és ikonokból fokozatosan alakult ki a kettős tagolású szavakra és egyszerű mondatokra épülő verbális szimbólumnyelv. E rendkívüli teljesítmény megszületéséhez bizonyosan több ezer évre volt szükség. Ezzel a folyamattal azonban nem járt együtt a nemverbális kommunikáció szerepének abszolút mértékű csökkenése. A *nemverbális kommunikáció* is megmaradt, és - párhuzamosan a verbális kommunikációval - ma is az emberi kommunikáció fontos részét képezi.

A *nemverbális kommunikációnak* számos típusa létezik. Ezek legrégebbike az érzelmi állapotok (emóciók, hangulatok stb.) kifejezésére szolgáló testi jelzések csoportja, mely nagy valószínűséggel fontos szerepet játszott az emberi nyelv kialakulásában. Az öröm, a düh, a félelem, a meglepetés, a csalódottság stb. állapotát még ma is oly módon jelezzük - gyakran észre sem véve - mely valószínűleg sokban hasonlít távoli őseink jelzéseire. (Lásd az 56. oldalon található keretes írást. Érdeemes figyelni a szerzőnek a verbális kommunikáció elsődlegességébe vetett megingathatatlan hitére!)

A *nemverbális kommunikáció* egyéb formái közé tartozik a tánc és a zene csakúgy, mint a közvetlenebb módon reprezentatív és imitatív pantomim,

grafika, festészet, szobrászat és építészet. E művészeti ágak mindegyike egyidős az emberrel. Sőt, alapformáik valószínűleg még ennél is hosszabb múltra tekintenek vissza, hiszen a gesztusok és a mimika imitációs és reprezentatív funkcióját feltehetőleg már a sajátosan tagolt szimbolikus emberi nyelv megjelenését megelőzően több tízezer évvel használták. Az ez ideig előkerült legősibb hangszer (egy furulya) korát 40 és 70 ezer év közé teszik, ami több mint az emberi nyelv becsült kora. (Az ilyenfajta becslések persze elég nagy szórást mutatnak.) A mimetikus, reprezentatív funkció maradandó anyagban való rögzítése természetesen ennél sokkal későbbi fejlemény. Azonban találtak már 30 ezer évvel ezelőtről származó egyszerű (ikonikus és/vagy szimbolikus) ábrázolásokkal díszített csonteszközöket, és valószínű, hogy hasonló vagy akár még régebbi leletek is felbukkannak majd. Ugyanebből az időből állatokat vagy embereket ábrázoló apró szobrokat is ismerünk. Funkciójukat tekintve e tárgyak szolgálhattak díszítésre, varázslásra, valaminek a kifejezésére (és ezek kombinációjára). Bármilyen céllal

ROGER BROWN PROFESSZOR A NEMVERBÁLIS KOMMUNIKÁCIÓRÓL

„A nemverbális kommunikáció az arckifejezések, kezek, lábak, a test és a hangminőség útján való kommunikálás. Kétségtelen, hogy a nemverbális csatornákat folyamatosan figyelemmel kísérjük, hiszen rajtuk keresztül információ közlése folyik – mely információ minőségét tekintve elsősorban affektív jellegű, és a személyes kapcsolatokra vonatkozik. Verbális üzenetek és nemverbális jelzések kombinációja eredményeinek helytelen értelmezéséből egyesek arra a következtetésre jutottak, hogy a nem verbális csatorna a verbálisnál mind általános, mind pedig affektív értelemben véve egyaránt informatívabb. Ez nem lehet igaz, hiszen a nyelv egy olyan univerzális médium, mely képes bármilyen gondolatot vagy érzést kifejezni. Mindazonáltal a nemverbális csatornáknak különleges kapcsolata van az érzésekkel és az érzelmekkel, mivel hajlamosak olyan információkat is „kiszivároztatni”, melyeket a kontrollálhatóbb nyelvi csatornán keresztül egyébként titkolni próbálunk. A kommunikáció csatornáit a nagymértékben kontrollálhatótól (verbális) kiindulva a gyengén kontrollálhatóig vagy erősen szivárgóig (hangminőség) bezárólag rangsorolhatjuk. Több, egymással szinkronban levő csatorna esetén általában véve azt mondhatjuk [...], hogy az a csatorna közvetít több információt, amelyik kontrollálhatóbb. Inkongruens üzenetekenél azonban, pontosan a meg-tévesztés szándéka miatt, a legkevésbé kontrollálható (legjobban szivárgó) csatorna lesz a leginformatívabb.

Ósrégi kérdés, hogy arcunk érzelemlifejező jelzései teljes mértékben kulturálisan meghatározottak vagy pedig, ahogy azt Charles Darwin gondolta, bizonyos fokig univerzálisak. A válasz kulcsa az Ekman, Friesen és társaik által bevezetett megkülönböztetésben rejlik, mely a kulturálisan szabályozott érzelemlifejezési formáktól elkülöníti azokat a természetes kifejezéseket, melyek akkor jelennek meg arcunkon, amikor mások nem látnak. Hat érzelem (boldogság, féltékenység, düh, szomorúság, undor és meglepetés) univerzális jellegét sikerült bizonyítani oly módon, hogy egymással vizuális kapcsolatban nem lévő kultúrák tagjai helyesen ismerték fel egymás arckifejezéseit.”

R. Brown (1986) *Social Psychology* (2nd edn).
New York and London, The Free Press, pp. 521f.

készültek is azonban, elsődlegesen a reprezentatív funkciónak kellett eleget tenniük. Valószínűleg valami fontos jelentést kommunikáltak. Hasonlóképpen használjuk ma is kommunikációra az olyan nemverbális művészeteket, mint a zene, a tánc, a festészet – melyekkel olykor talán hatásosabban tudunk kommunikálni, mint amire a verbális kommunikáció egyáltalán lehetőséget biztosít.

Az ember alkotta formális nyelvek: a logika, a matematika és a statisztika, ugyancsak a nemverbális kommunikáció sajátos esetei, melyek – sorrendben – kvalitatív, kvantitatív és probabilisztikus jelenségeket és viszonyokat hivatottak megjeleníteni és elemezni. Ezek igencsak lenyűgöző kommunikációs eszközök; erejük abból az egyszerű tényből fakad, hogy tartalmilag üresek, tehát a tisztán logikai, matematikai vagy statisztikai szempontokon kívül más nem befolyásolja őket. Gyakran használják őket verbális magyarázatokkal vagy képi ábrázolásokkal kombinálva: például a grafikonok esetében, melyek természetesen a nemverbális kommunikáció egy fontos formáját jelentik (lásd 1.8.).

2.3.2. A KÖZVETÍTETT KOMMUNIKÁCIÓ

A három formális nyelv a formalizált kommunikáció egy egészen speciális esetét alkotja. A formalizáltság bizonyos értelemben persze a kommunikáció minden fajtájára jellemző: a dolog természetéből adódóan minden kódra igaz, hogy legalább minimális mértékben formalizált. A nemverbális, többékevésbé formalizált kommunikáció különböző fajtái valószínűleg már a kezdetektől velünk vannak, feltehetőleg az uralkodást és felsőbbrendűséget, a leigázást és behódolást, a bánatot és boldogságot ösztönösen kifejező jelzések maradványaként, illetőleg azok továbbfejlődéséből jöttek létre. A formális kommunikáció ezen fajtája különösen a hatalmi viszonyok kifejeződésével kapcsolatban gyakori. Legtisztabban talán a nagy bürokratikus rendszerekben van jelen, ahol is a formaságok és rítusok megannyi alakjában – és persze a jelentkezők, kérvényezőik és beosztottak által kitöltendő nyomtatványok mérhetetlen sokaságában – nyilvánul meg.

A formális nyelvek egyaránt lehetnek szóbeliek és írásosak. A szóbeli nyelvek kezdetleges formái, kiegészülve a testi és materiális jelek és szimbólumok egyéb formáival, természetesen már egészen a kezdetektől velünk voltak. A legfontosabb jeleket már egészen korán reprodukálták valamilyen formában: fába, kőbe vagy csontba vésve, szénrel (vagy bármi más, a célnak megfelelő anyaggal) lerajzolva, agyagba égetve stb. A közvetlen kommunikációból a közvetített kommunikáció kifejlődése tehát már egészen korán elkezdődött. Ez azt jelentette, hogy az emberiség elkezdte egy írott „külső memória” létrehozását.

Évezredekkel később már számos fejlett írásos nyelv létezett. A sumér ékírás, az ókori egyiptomi hieroglifák és az ősi kínai piktogramok (i.e. 3000 körül) után jelentős fejlődésbeli ugrást az i.e. 1000 körül létrejött föníciai

ábécé hozott, mely az első olyan írás volt, amely az egy hang (fonéma) – egy betű csak látszólag egyszerű elvére alapult. Ez az ábécé a Közel-Keletről származik, nagyjából a mai Libanon és Szíria területéről; innét az ókori Görögországba kerülve fejlődött tovább. Ezzel lehetségessé vált a gyakorlatilag korlátlan időbeli és térbeli távolságok áthidalására képes kommunikáció.

Miért is történt mindez, kérdezhetnénk.

Nem véletlen egybeesés, hogy az írásos (képírási, hieroglifás, alfabetikus) nyelv kialakulása mezőgazdasági többletet termelő területeken következett be. Ahol a kereskedelem virágzott, ott erős közigazgatási egységek – a hivatalnoki gépezet által behajtott rendszeres adókra épülő államok és birodalmak – jöttek létre. A hatalmi központok, a bürokrácia számára létfeltétel volt az írás. Ezért hát – szerfelett változatos formákban – létre is hozták a világ néhány pontján. A későbbiekben a hivatalos közigazgatás és a kereskedelem az írásos nyelv még fejlettebb formáit tette szükségessé. Így történt, hogy a nagyszámú vadászó-gyűjtögető életmódot folytató kis társadalmaktól a sokkal kisebb számú, de nagyobb méretű mezőgazdasági társadalmak felé való elmozdulás megteremtette az írásos nyelv használatának igényét.

2.3.3. AZ EMBERI NYELVEK SZÁMÁRÓL

Az előző szakaszban tárgyalt drámai változásokkal párhuzamosan egy másik, legalább ugyanilyen mértékben alapvető változás is zajlott: a nyelvek száma drasztikus mértékben lecsökkent. A vadászó-gyűjtögető társadalmak meglehetősen kicsik voltak. Tagjaik létszáma egy-két ezerre tehető, melyet 5-10, egyenként hozzávetőleg 150 fős klán alkotott; a klánok húsz fős csapatokra, a csapatok pedig 5-10 fős kisebb csoportokra osztva működtek (vö. a ma működő, hagyományos struktúrájú nagy szervezetekkel, mint például a nemzeti hadsereg a maga egységeivel: raj, szakasz, század, zászlóalj, ezred, hadosztály, hadsereg). Az ilyen ősi, kis társadalmaknak sokszor megvolt a saját nyelvük. A távoli múltban, amikor a föld teljes népessége mindössze pár millió, ilyen kis társadalmakban élő emberből állt, és azok pedig ilyen kis társadalmakban éltek, valószínűleg rengeteg (legalább több ezer) nyelv létezett – ezek többsége azonban sohasem érte meg az írásbeliséget.

Manapság, annak ellenére, hogy a föld népessége több mint ezerszeresére duzzadt (1998-ban 5 és 6 milliárd között volt), a beszélt nyelvek számát „csupán” 5000-re becsülik. Mi több, a feltételezések szerint ennek 50%-a el fog tűnni a következő alig egy évszázadon belül, mivel már nincsenek utódok, akik ezeket a nyelveket beszélnék. Hosszútávon azt sem árt figyelembe venni, hogy mindössze 70 olyan különböző nyelv van, amit állami nyelvként ismernek el.

Új-Guinea jól példázza a változásnak ezt az irányát. Noha egy nagy szigetről van szó (775 ezer négyzetkilométer), lakosainak száma mindössze 5 millió körül mozog, melyek többsége vadászó-gyűjtögető életmódot folytat (vö. a 240 ezer négyzetkilométeres Nagy Britanniát a maga 60 millió lakosá-

val). Alacsony népessége ellenére Új-Guinea mintegy 1000 nyelvvel dicsekedhet. Ez azért van így, mert a mostoha terep és a lakosok életformája – pár száztól pár ezerig terjedő lélekszámú – kis társadalmak sokaságát hozta létre. Ez a népesség- és kommunikációs szerkezet valószínűleg jól tükrözi az emberiség ősi állapotát. A modern civilizáció térhódításával azonban kipusztulásra van ítélve, ahogy ezt Észak- és Dél-Amerika története is előrevetíti.

A két Amerikát az európai felfedezők megjelenése idején körülbelül 70 millióan lakták, s a lakosság hozzávetőleg 1000 különböző nyelven beszélt. A bennszülött lakosság egy része erőszakos halált halt, de a többséggel az európaiak és a velük együtt megjelent háziállatok által behurcolt betegségek végeztek. Ma a két Amerika lakossága 700 millió körül van, és mindössze három fő nyelvet használnak (angol, spanyol, portugál) a korábbihoz képest jóval kisebb számú bennszülött nyelv mellett, melyek többsége teljesen el fog tűnni a nem túl távoli jövőben. Az ilyen irányú változás a világ számos részén megfigyelhető. Másrésztől azonban az egynél több nyelvet beszélő emberek száma gyorsan emelkedik, és ez a tendencia valószínűleg folytatódni fog.

A globális változások egyik fontos eleme az írásbeliség imént tárgyalt kialakulása volt.

2.3.4. AZ ÍRÁSTÓL A NYOMTATÁSON ÁT A SZÁMÍTÓGÉPEKIG

Amint lehetővé vált az emberi gondolat írásban való rögzítése, ismételt és retrospektív elemzése, a gondolkodás addig sohasem látott fejlődésnek lendült. Ez hatalmas teljesítménynek számít. Nem csoda hát, hogy az írást olykor szent és titkos tudománynak tartották, melynek titkát a beavatottak féltve őrizték. Az írás megváltoztatta az emberi gondolkodás egyik alapvető aspektusát – s minden idők egyik legnagyobb gondolkodójának, Szókratésznek (i. e. 470?–399) ez egyáltalán nem volt ínyére. Olvasni ugyan olvasott, de tanításait sohasem rögzítette írásban. Tanítványa, Platón (i. e. 427?–347?) ugyanakkor komoly energiákat fektetett Szókratész nézeteinek reprodukálásába (és/vagy újrafogalmazásába) immár írásba fektetett dialógusaiban.

Ezzel párhuzamosan, de valamivel később, következett be a számokat jelölő írott szimbólumok kialakulása, mely végső soron a tízes számrendszer kifejlődését eredményezte. E folyamat során döntő fontosságú volt a nulla fogalmának és szimbólumának megalkotása. E nagyszabású tette Indiában került sor i.sz. 500 körül; a nulla innét fokozatosan továbbterjedt először arab közvetítéssel Európába, majd pedig a világ más tájaira is.

E két párhuzamos fejlődés bekövetkeztével az emberi gondolat mindörökké megszabadult a tér és az idő béklyóitól. Ezzel megteremtődött egy látványlag soha véget nem érő kommunikációs forradalom lehetősége, melynek következő szakaszát ezer évvel később a nyomtatás Johannes Gutenberg nevéhez fűződő feltalálása jelentette (a németországi Mainzban, 1450 táján (lásd 6.1.).

Ötszáz évvel később ez a lépcsőzetes és egyre fokozódó fejlődési folyamat egy újabb nagy ugráshoz érkezett a számítógép – vagy ahogy akkoriban nevezték, az „elektronikus agy” – megjelenésével. A szimbólumok kezelésére használt mechanikus szerkezetek elektronikus gépekkel való felváltása nemcsak a gondolatok reprodukcióját, hanem az új gondolatok létrehozását is óriási mértékben elősegítette (lásd 6.1.). Ez a második világháború alatt és közvetlenül azután történt. Az azóta eltelt fél évszázad alatt természetesen tovább folytatódott a számítógép egyre gyorsabb ütemű fejlődése.

A számítógép óriási hatást gyakorolt az egyes emberre, az intézményekre és magára az egész társadalomra is; s ugyanez mondható el a számítógép megjelenését megelőző, majd az arra reflektáló elméleti munkákról is. Ezen a tudásterületen elengedhetetlen az információ fogalmának precíz definíciója. Egy ilyen definíció szükségszerűen függ attól a nyelvtől vagy „ábécétől” – és az „ábécében” előforduló szimbólumok számától –, amelyen a definíciót magát megfogalmazzuk.

A bináris ábécé mindössze két szimbólumot tartalmaz: a 0-t és az 1-et. Egy ilyen ábécében minden egyes szimbólumnak 1 bit (azaz 1 binary digit) az információértéke. Ez persze csak egy icipici információ, de ezek a parányi bitek képezik az információelmélet által formálisan definiált és mért információ fogalmának alapját. Egy 8 bitből álló sorozatot byte-nak (B) hívnak, s ez $2^8=256$ különböző értékkel rendelkezhet. A kilobyte (kB) $2^{10}=1024$ B-ból áll. A megabyte (MB) 1024 kB-ot tartalmaz, ami jókora mennyiségű formálisan definiált információt jelent: $8 \times 1024 \times 1024$, azaz hozzávetőleg 8,4 millió bit információt.

Az információ mennyiségének e formalizált mértékegységei alkotják azokat az alapegységeket, melyekre a számítástechnika és a hozzá kapcsolódó diszciplínák elméleteiket építik. S mint ilyenek nélkülözhetetlenek. Mindazonáltal ne feledkeznünk el arról, hogy az ily módon definiált információ, bár ugyan nem független, de nem is esik teljesen egybe az „információ” köznapiság értelmével. Ez utóbbi ugyanis inkább a szemantikailag definiált információval kapcsolatos, és az egészen mást jelent.

Egy számítógép memóriájában tárolva e könyv egyes fejezeteinek folyamatos szövege 50 és 150 kB formálisan definiált információra alapul. A teljes könyv 850 kB információt, azaz 4/5 Megabyte-ot tesz ki. Ugyanakkor annak az információnak a mennyiségét és minőségét, melyet a szerző megpróbált könyvébe belesűríteni – illetőleg annak az információnak a mennyiségét és minőségét, melyet az olvasó remélhetőleg kivesz majd belőle – más módon kell megítélnünk, azaz nem az információelmélet kínálta keretek között.

Akárhogy is legyen, egy dolog mindenképpen világos. A számítástechnika és az új reprodukciós technológiák együttes hatása az elmúlt, hozzávetőleg ötven évben óriási volt. Míg a technológia korábbi vívmányai az emberi kommunikációt többnyire a csoportos és a tömegkommunikáció irányába mozdították el, a legújabb technológiai fejlesztések egyrészt az egymástól fizikailag távol eső egyének közötti kommunikáció lehetőségeit növelték meg példátlan mértékben, másrészt ösztönzőleg hatottak még a kommunikációra:

- ♦ kisebb és nagyobb csoportokon belül,
- ♦ egyének és könnyen hozzáférhető, nagy mennyiségű ismeretek között, és
- ♦ jelentékeny hatalommal bíró kommunikációs központok (nagy szervezetek, vállalatok, hatóságok) között.

Az elmúlt pár év során ezeket a tendenciákat tovább erősítette a tömeg és egyéni kommunikációt kombináló információs technológiák (IT) folyamatos fejlődése. Az információs világhálón („world wide web”, www) nagy mennyiségű információ van elektronikusan tárolva oly módon, mely lehetővé teszi az egyéni kommunikátor számára, hogy a neki megfelelő időben és helyről keressen, használjon vagy cseréljen információt (lásd 4.7.3. és 7.7.). Az IT tehát a térbeli és az időbeli távolságok legyőzésének új lehetőségeit kínálja. Mint azonban mindig, ezeknek az új lehetőségeknek is ára van. A kommunikáció minden új technikája tehát szükségszerűen az „információs szakadék” vagy a „tudás szakadék” mélyülését eredményezi (lásd 6.2.). Nem mindenkinek van otthon számítógépe – nem beszélve a nagy távolságok áthidalására képes elektronikus kommunikációhoz szükséges egyéb berendezésekről, mint például egy modem. Azok, akik rendelkeznek a technológiával, különböző módokon egyre jobban növelik tudáskészletüket, míg azok, akik a szükséges technológia híján vannak, ezt nem, vagy csak jóval kisebb mértékben, tudják megtenni. Remélhetőleg azonban a gazdagok és szegények között tátongó információs és kommunikációs szakadék idővel majd összezárul, ahogy a történelem során ez már más szakadékokkal is történt. Az ilyen típusú folyamatok pár évszázadig is eltarthatnak – ez az emberiség történetében nem igazán számottevő, de egy fejlődő ország történelmében igencsak hosszú periódus.

2.4. Az emberi kommunikáció funkciói és aktusai

A *homo sapiens* által kifejlesztett kommunikáció olyan óriási fejlődésbeli potenciált jelent, melynek következményei a mai napig éreztetik hatásukat – s ez feltehetőleg még több ezer éven át így lesz. E fejlődés egyik jellemzője a sokrétűség. Ennek oka az emberi kommunikáció funkcióinak nagy számában és fontosságában rejlik.

Ha nagyszámú fontos jelenséget akarunk megérteni és megmagyarázni, akkor érdemes néhány általánosabb jelenségtípusba sorolni ezeket (ezt a korábbi fejezetekben már néhányszor demonstráltuk). Ennek megfelelően a *kommunikáció funkcióinak* négy általános fajtáját különböztethetjük meg:

- ♦ informatív funkció,
- ♦ kontroll funkció,
- ♦ társas funkció és
- ♦ expresszív funkció.

E négy általános funkció megfeleltethető néhány nagy társadalmi intézménynek (jogrendszer, művészetek, természet- és humán tudományok stb.), melyekről részletesebben a következő fejezetben lesz szó (a 3.2-ben, vö. még 1.5.). Ebben a fejezetben a kommunikáció különböző funkcióinak az ún. beszédaktusokhoz (vagy illokúciókhoz) való viszonyával foglalkozunk. A beszédaktusokat különböző módokon ugyan, de már filozófusok, filológusok és nyelvészek egész sora vizsgálta. A beszédaktus az a valami, amit kommunikációnk során viszünk végbe, függetlenül annak módjától (beszéd, írás, gesztikuláció).

A beszédaktusoknak különböző listái léteznek. A következő egy némiképpen leegyszerűsített, öt beszédaktust tartalmazó lista.

I K E	• kijelentés: „Elmegy.” • kérdés: „Elmegy?” • parancs: „Ne menj el!” • deklaráció: „Ígérem, elmegyek.” • felkiáltás: „Ugyan már!”

Nyilvánvalóan van összefüggés a kommunikáció különböző funkciói és a beszédaktusok között. Az informatív funkció a kijelentéseknek és kérdéseknek, a kontroll funkció a parancsoknak, az expresszív funkció a felkiáltásoknak felel meg, míg a deklarációk számos különböző funkcióval rendelkezhetnek. A társas funkciót bármely beszédaktus és beszédaktus-kombináció betöltheti, a deklaráció aktusát pedig egynél több kommunikációs funkcióra is használhatjuk. A deklaráció beszédaktusa egyébként különleges abból a szempontból, hogy a deklaráció esetében azt tesszük, amit mondunk, hogy teszünk. Például amikor azt mondjuk „Ígérem, elmegyek.”, akkor pontosan ezt tesszük: megígérjük, hogy elmegyünk. Vagy amikor azt mondjuk „Ezenel lemondok.”, akkor ennek kijelentésével egyben le is mondunk.

A beszédaktusok vagy sikeresek vagy sikertelenek. Ahhoz, hogy egy beszédaktus megfelelően legyen alkalmazva, az adott beszédaktushoz szükséges feltételeknek természetesen fenn kell állniuk. Például egy parancs végrehajtásának nyilvánvaló feltétele, hogy a parancsot valaki – egy személy vagy bármely más hatalommal bíró kommunikációs ágens – kiadja.

A beszédaktusokat néhány egyszerű kritérium alapján értékelhetjük (lásd Grice alapelveit a 2.1.4. szakaszban):

- A tényleges feltételeket tekintve igaznak kell lenniük.
- A beszélő szempontjából őszintének kell lenniük.
- Az általánosan elfogadott normák szempontjából helyesnek kell lenniük.

Ezek a kritériumok teljesen természetesek, és ami azt illeti, meglehetősen szerény kívánalmakat fogalmaznak meg. Azonban – bármennyire szomorú is – tény, hogy a sikeres kommunikációk jelentős része pontosan azért sikeres, mert megsérti ezeket a nagyon alapvető kritériumokat – a hazugok és képmutatók, a szélhámosok és egyéb gazemberek sajnos igencsak gyakran

sikeresek. Előfordulhat, hogy egyes beszédaktusok kudarcba fulladnak; azaz nem észlelik, nem értik meg őket és/vagy nem válaszolnak rájuk. Egyszerűen nem működnek, és kész. Kijelentéseinket nem hiszik el; kérdéseinkre nem válaszolnak; parancsainkat nem teljesítik; ígéreteinket kikacagják; bejelentéseink süket fülekre találnak, semmibe veszik; felkiáltásainkat nem odaillőnek találják.

A beszédaktusok problémáját elsősorban az interperszonális kommunikáció szintjén tárgyalják. Azonban a beszédaktusok, különböző formákban, a kommunikáció más – például csoport vagy társadalmi – szintjein is megjelenhetnek (lásd 4.3.4.). A következő szakaszban a kommunikáció különböző – az interperszonális kommunikációtól a tömegkommunikáción át a nemzetközi kommunikációig terjedő – szintjeit tárgyaljuk.

2.5. A kommunikáció szintjei

Az emberi kommunikáció különböző méretű és komplexitású egységek között vagy azokon belül valósulhat meg. A következő lista néhány olyan formális és informális egységet tartalmaz, melyeknek pusztán létezése a kommunikációtól függ:

- ◆ egyének és csoportok;
- ◆ helyi, regionális, nemzeti és nemzetközi közösségek és hálózatok;
- ◆ hivatalos szervezetek;
- ◆ községi, városi és kerületi önkormányzatok;
- ◆ társadalmak, nemzetek, államok;
- ◆ szuverén államok koalíciói és nemzetközi szervezetei.

Ezek az egységek nincsenek mindig pontosan definiálva. A „közösség” kifejezést például egészen különböző jelenségek megnevezésére használják. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lenne valamiféle hozzávetőleges meg egyezés e szavak jelentését illetően. Továbbá e kifejezések jelentése egy kommunikációs értelmezésből is levezethető.

Ahhoz, hogy individuumokká, azaz egyénekké váljunk, képesnek kell lennünk más egyénnel való kommunikálásra (az individuáció és az individualizáció páros folyamatairól bővebben lásd az 1.3., a 3.4. és a 4.2. szakaszt). El kell sajátítanunk az interperszonális kommunikáció képességét, s ehhez rendelkezniünk kell az önmagunkkal való kommunikáció képességével csakúgy, mint az önmagunkról való belső kommunikáció képességével, beleértve az önreflexiót is. Nemcsak gondolkodni és érezni kell tudnunk, hanem saját gondolatainkról és érzéseinkről is képesnek kell lennünk gondolkodni és érezni – ez egy olyan képesség, melyet gyermek- és serdülőkorunk során fokozatosan sajátítunk csak el.

A csoportok olyan egyénekből állnak, akiket valamilyen szintű kölcsönös kommunikáció köt össze. A hálózatok a csoportok speciális esetét képezik, melyeket gyakran a közvetített, részben formalizált, térbeli és időbeli

távolságokon átívelő, többé-kevésbé szórványos kommunikáció jellemez. (Az e-mail és az elektronikus kommunikáció egyéb formáinak kialakulása nagymértékben elősegítette a csoportok és hálózatok között vagy azokon belül zajló kommunikációt; lásd a 4.7.3. és a 7.7. szakaszt.)

A hivatalos szervezetek olyan csoportok, melyeket a kommunikáció formalizált, többé-kevésbé hierarchikus struktúrája, és egy, az alapító okiratban lefektetett viszonylag jól meghatározott cél jellemez. Emellett sztenderdizált eljárások egy olyan rendszerével is rendelkeznek, mely szabályozza a tagfelvétel és -kizárás, a döntéshozatal, a környezettel való kommunikálás stb. módjait (lásd 5.1.). A hivatalos szervezetek átnőhetnek a listán szereplő más társadalmi egységek határain is, függetlenül azok nagyságától (csoportok, társadalmak, nemzetek stb.).

Az önkormányzat az olyan községekre, városokra és kerületekre használt általános kifejezés, melyek saját ügyeiket bizonyos mértékben maguk irányítják.

A közösség az egyének csoportjainak meglehetősen nagy csoportját jelenti, melyet egy viszonylag laza hierarchia és a közösségen belüli kommunikáció relatíve magas foka jellemez, mely utóbbi a közösségen kívüli kommunikáció viszonylag csekély mértékével párosul. A közösségek gyakran térben stabil elhelyezkedéssel rendelkeznek, bár a kommunikáció és a közlekedés legújabb létesítményei elősegítették a földrajzilag szétszórt közösségek kialakulását, beleértve az elektronikus kommunikációra alapuló ún. virtuális közösségek létrejöttét is.

A városok (és nagyvárosok) viszonylag kis földrajzi területen koncentráció és viszonylag nagy népséggel rendelkező közösségek, melyek a lakosok társas interakcióját és a város fizikai szerkezetét szabályozó helyi törvények és szabályok többé-kevésbé formalizált rendszerével rendelkeznek. Méretük és szerveződésük formalizáltságának foka alapján különbséget szokás tenni kisváros és nagyváros között, de a két kategória közötti határvonal egyáltalán nem nevezhető élesnek.

A társadalmak csoportokból, hálózatokból, szervezetekből, közösségek-ből stb. felépülő nagy, komplex csoportok. A társadalmi kommunikáció rendszerint az alapvető törvények, többé-kevésbé formalizált szabályok, konvenciók, morál és szokások struktúráján belül folyik.

A nemzetek közös történelemmel, gyakran közös nyelvvvel, kultúrával stb. rendelkező társadalmak csoportjai.

Az állam olyan nemzeteket vagy nemzetek koalícióit jelenti, melyet közös politikai testület, intézmények közös igazságszolgáltatás és pénznem, valamint közös rendőrség és hadsereg jellemez. Az államok olykor állam-egyházzal vagy a politikai uralmat gyakoroló állampárttal is rendelkeznek. Az államok különböző, rendszerint többé-kevésbé formalizált módokon kommunikálnak polgáraikkal (bejelentések, parlamenti döntések, kormányhatározatok stb.). Az állami vezetők szintén többé-kevésbé formalizált módokon kommunikálnak a lakossággal (uralkodói beszéd, tömeggyűlés stb.), olykor tudatos erőfeszítéseket téve a polgárokhoz fűződő, és bizonyos

fokig absztrakt viszony személyesebbé tétele érdekében (lásd 4.1.1.). Saját területén belül az állam törvényes monopóliummal rendelkezik a kommunikáció egy nagyon durva formája, a módszeres és szervezett fizikai erőszak felett (mely monopólium a valóságban távolról sem nevezhető a teljesnek, kizárólagosnak).

Az államszövetség államok föderációját jelenti, de ezekben az esetekben nemzetközi szinten a föderációt ismerik el szuverén államnak, nem pedig a szövetséget alkotó egyes államokat. Ide tartozik például az USA vagy Németország; utóbbi tartományai (Länder) közé tartozik például Bajorország és Hessen.

Az államok is kommunikálnak egymással. Az államok gyakorta hoznak létre nemzetközi szövetségeket, néha abból a célból, hogy saját határaiton kívül is élhessenek a fizikai erőszak formájában megnyilvánuló kommunikáció eszközével. Emellett létrehozhatnak, csatlakozhatnak és kommunikálnak olyan nemzetközi szervezetekkel, illetőleg szervezeteken belül mint az ENSZ, mely a maga módján a legfontosabb létező nemzetközi szervezetnek számít (egyéb nemzetközi szervezetekről bővebben lásd az 5.1. és a 5.2. szakaszt).

Nyilvánvaló, hogy a felsorolt kategóriák között van némi átfedés, és a terminológia is meglehetősen bizonytalan és sokszor vitatott is. Mindazonáltal a társadalmi egységek listájának akár heurisztikus értéke is lehet (lásd 7.1.).

Látni fogjuk például, hogy az egyre növekvő komplexitású embercsoportok csupán félig-meddig formalizált tipológiáját nagymértékben kommunikációs kritériumok szabják meg. A kommunikáció tehát meghatározó részét képezi az összes - méretét és komplexitását tekintve különböző - emberek alkotta csoportnak és szervezetnek. Sőt, a kommunikáció olykor a többi közül kiemelkedve a meghatározó faktor szerepét tölti be. Bárhogyan is legyen, a különböző típusú csoportok definiálásában a kommunikáció kiegészítőként a legfontosabb összetevők egyike. Alapszabály, hogy a csoporton belüli kommunikáció gyakoribb a csoportok közötti kommunikációnál. (Megjegyzendő, hogy a csoportok közti információáramlást gyakran egyének végzik, noha formális értelemben csoportok és a csoportoknál magasabb szintű egységek kommunikációjáról van szó.)

Az egyének szintje felett tulajdonképpen minden egység felfogható csoportként (ahogy például az elméleti szociológiában és a szociálpszichológiában egészen nagy egységeket is csoportnak hívnak). A csoportok képviselőiben fellépő egyéneket (kommunikációs ágenseket) függetlenségük foka és az általuk képviselt csoport felett gyakorolt hatalmuk jellemez. E függetlenség mértéke a csoport nevében történő döntéshozatal teljes szabadságától az önállóság gyakorlatilag teljes hiányáig terjedhet (gondoljunk egyrészt a diktátorokra, másrészt pedig az alkotmányos monarchiák uralkodóira). A csoporton belüli és a csoportközi kommunikációt egyaránt nagymértékben befolyásolja a csoportvezető kommunikációs tehetsége. További befolyásoló tényezőnek számít a környező társadalom kommunikációs fejlettsége (ahogy azt fentebb röviden ismertettük) és a kultúra általában,

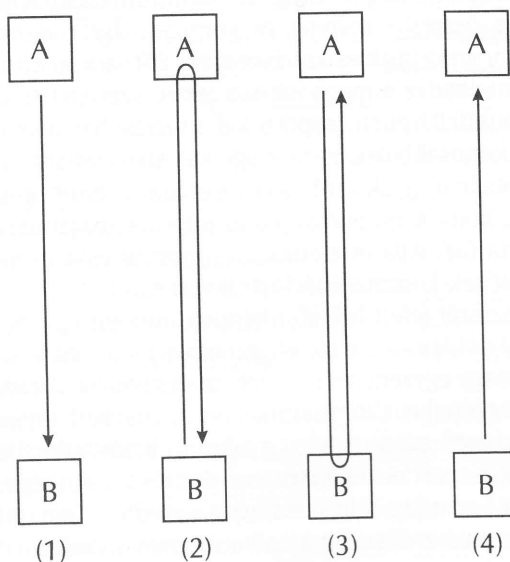
miként azt az úgynevezett szocializációs ágensek az egyének felé közvetítik (lásd 1.3., 3.3.3. és 4.4.5.).

A következő fejezetekben többször is lesz még alkalmunk visszatérni ezekre a kérdésekre (lásd 7.1., 7.2.). E fejezet záró részében azonban a kommunikáció talán legfontosabb jellemzőivel foglalkozunk: a kezdeményezéssel és az iránnyal.

2.6. A kommunikáció mintázatai*

Amikor két egység (hívjuk őket A-nak és B-nek) kommunikál egymással, kommunikációjuk leírható annak a két fogalomnak a segítségével, mely minden kommunikáció szempontjából alapvető: az *irány* és a *kezdeményezés* jellemzőivel. Az információ áramlása történhet A-tól B felé és/vagy B-től A irányába. Az információ A-tól B felé áramlása történhet azért, mert A *küld* valamit B-nek, vagy azért mert B *kiszéd* valamit A-ból; és persze ugyanez működik fordítva is, az információ B-től A irányába való áramlása esetén. Az irány és a kezdeményezés fogalmait kombinálva, és azokat az A és B közötti információáramlásra alkalmazva a 2.2. ábrán látható négy különböző típusú kommunikációs sémát kapjuk.

Hogy konkrét példával szemléltessük a 2.2. absztrakt ábra sémáit, tételizzük fel, hogy A valamilyen előnnyel rendelkezik B-vel szemben (mondjuk

2.2. ábra A kommunikációs sémák négy alaptípusa (forrás: Rosengren, 1997)

* Ez a szakasz alapvetően Rosengren 1997-re alapul.

nagyobb hatalma vagy tudása van, melyet az ábrán úgy szimbolizáltunk, hogy A-t B fölött helyeztük el).

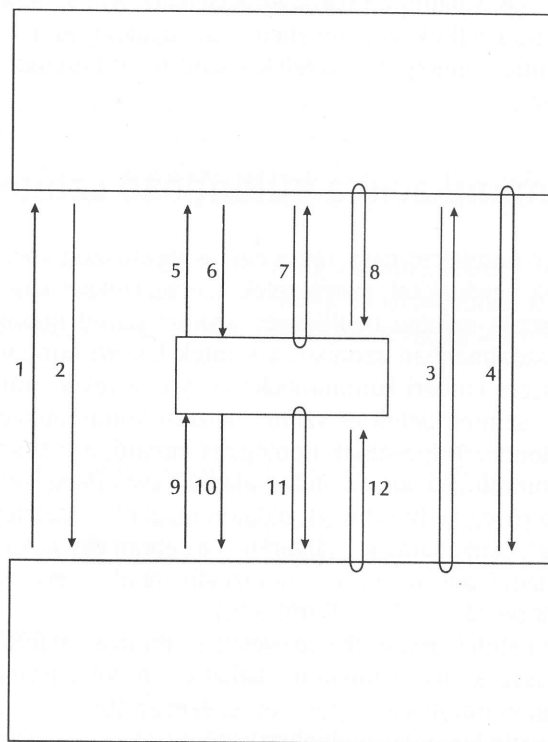
A kommunikáció négy típusa ekkor a következőképpen fog kinézni:

1. Parancs
2. Konzultáció
3. Regisztráció
4. Jelentés

A konzultáció és a regisztráció felfogható a 2.4. szakaszban tárgyalt három alapvető beszédaktus különböző kombinációit illusztráló konkrét példaként: *parancs* (1), *kijelentés* (4), és kérdés (2, 3).

Ha azonban azt tételezzük fel, hogy A és B egy szinten helyezkednek el, a négy típus együttesen egy A és B közötti *beszélgetésnek* felel meg. Ebben az esetben a dialógus főként két beszédaktusra, *kérdések és kijelentések* (olykor a kérdésekre válaszoló kijelentések) sorozatára fog alapulni, melyet esetenként egy-egy *parancs, deklaráció* vagy kósza *felkiáltás* is színezhethet.

Figyelembe véve azt a tényt, hogy a két fél között folyó kommunikáció gyakran valamilyen közvetítő segítségével történik, a fenti ábrát ki kell egészítenünk egy további lépés betoldásával, ahogy az a 2.3. ábrán látható.

2.3. ábra A közvetített kommunikáció modellje (forrás: Rosengren, 1997)

A 2.3. ábrán jól látható, hogy a két fél között közvetítón keresztül folyó kommunikáció igencsak bonyolult ügy – még akkor is, ha az ábra a valóságban két fél között közvetítón keresztül zajló kommunikáció erősen leegyszerűsített változatát mutatja be. A kommunikáció tehát tényleg bonyolult dolog. Ahhoz, hogy az ilyen komplikált jelenséget képesek legyünk megérteni, a 2.3. ábrán látható példához hasonló, leegyszerűsített modellekre van szükségünk.

Pontosan leegyszerűsített és absztrakt volta miatt a 2.3. ábra jól használható a közvetített és eltérő szintek között zajló kommunikáció számos, egymástól meglehetősen különböző fajtáinak modellálására, amilyen például egy többé-kevésbé bürokratikus szervezet közvetítésével folyó kommunikáció a hatóságok és az állampolgárok között, vagy a média különböző, többé-kevésbé fejlett formái közvetítésével zajló tömegkommunikáció stb. Pontosan ebben rejlik a formális modellek erőssége. Ahogy az 1.4. szakaszban már említettük, a tudomány éppen a szubsztantív elméletek, a formális modellek és az empirikus adatok szisztematikus kölcsönhatása révén képes előrehaladni. A különböző szervezeti és társadalmi szintek között zajló közvetlen és közvetített kommunikáció tárgyalásának folytatása céljából így hát időről időre vissza fogunk még térni a 2.2. és 2.3. ábrákon található modellekhez (lásd például a „kapuórzés” és a „hozzáférés” fogalmát az 5.7., az 5.8. valamint a 6.4.2. szakaszban). A 2.3. ábra már a következő részben újra felbukkan, melyben a társadalom és a társadalmi élet különböző szintjein elhelyezkedő felek között folyó kommunikációról lesz szó (vö. még 5.9.1.).

2.7. Kommunikáció a különböző szintek között

Az emberi kommunikáció nagy része egy és ugyanazon specifikus szinten zajlik. Egyének egyénekkel, szervezetek szervezetekkel stb. kommunikálnak. Ezt nevezzük szinten belüli vagy azonos szintű kommunikációnak. A modern társadalmakban azonban a szintek közötti kommunikáció valószínűleg az összes emberi kommunikáció egyre növekvő arányát képviseli. A 2.4. ábrán a szinten belüli és szintek közötti kommunikáció elméletileg lehetséges különböző típusainak tipológiája látható, a 2.5. szakaszban tárgyalt eltérő kommunikációs szinteket alapul véve. (Meg kell jegyeznünk, hogy az egyszerűség kedvéért a 64. oldalon megkülönböztetett három szintet („nemzetek”, „társadalmak”, „államok”) az ábrán egy kategóriába vontuk össze, mely nagyjából az olykor „nemzetállamnak” nevezett alakulatnak felel meg, mint például az USA, Dánia stb.)

A szinteken belüli kommunikáció eseteit az ábrán a bal felső sarkot a jobb alsó sarokkal összekötő átló mentén találhatjuk. A dolog természetéből adódóan öt ilyen kommunikációs típus van (ezeket az ábrán egy o jelzi). Sokkal több persze az átló két oldalán elhelyezkedő mező száma, ezekből pontosan 20 van. Ebből tíz szintek közötti kommunikációtípus (az ábrán x-szel jelöl-

ve) a felsőbb szintekről az alsóbb szintek felé mutat, például a társadalmi szint felől a csoport vagy egyéni szint felé. A másik tíz pedig (y-nal jelölve) alulról felfelé halad, például egy szervezettől a környező társadalom felé.

Az egyén szintjén folyó szinten belüli kommunikációba természetesen az is beletartozik, amit néha „belső életnek” hívunk: érzéseink, hangulataink, gondolataink stb. A szinten belüli kommunikációt mindig alacsonyabb komplexitású egységek bonyolítják le, mint az az egység, amin belül a kommunikáció maga folyik. Azaz a csoporton belüli kommunikációt az egyének, a szervezeten belüli kommunikációt a csoportok és az egyének végzik stb.

Noha minden bizonnyal vannak kivételek, az egyéni, csoport és szervezeti szintek felett folyó szinten belüli kommunikáció rendszerint valamilyen módon közvetített, és ugyanez áll az olyan szintek közötti kommunikációra is, melyben legalább egy kommunikáló fél a csoport szintje felett helyezkedik el. A szervezeten belüli kommunikáció is gyakran közvetített. A dolog természetéből kifolyólag az ilyenfajta közvetített kommunikáció csak valamilyen médium útján lehetséges.

A közvetített kommunikációnak két alapvetően különböző típusa van. Történhet – gyakorta többé-kevésbé hivatalosan kinevezett vagy megválasztott – egyéni képviselők útján: ide tartoznak az ügyvédek, a diplomaták, az ombudsmanok és egyéb, ún. „hivatásos közvetítők” (mediátorok). Gondoljunk például egy szervezettel kommunikáló egyén esetére, mondjuk egy szószóló által képviselt szakszervezeten keresztül kommunikáló alkalmazottra, akivel szemben az alkalmazott főnöke által képviselt vállalat van a másik oldalon. A modern társadalmakban a szinten belüli és szintek közötti kommunikáció jelentős hányada a tömegkommunikációban vagy valamilyen szintspecifikus kommunikációs médiumon keresztül (pl. szervezeti hírlevél) zajlik (lásd a 4–6 fejezeteket). Az ilyenfajta médiumokhoz nem mindannyian férhetünk hozzá.

Tehát mind a szinten belüli, mind pedig a szintek közötti kommunikáció tükrözi az egyének, csoportok, szervezetek és társadalmak között fennálló hatalmi viszonyokat. Erre a kérdésre időről időre vissza fogunk térni.

		egyén	csoport	szervezet	közösség	társadalom
		<i>f e l é</i>				
egyén	f e l ő l	o	y	y	y	y
csoport		x	o	y	y	y
szervezet		x	x	o	y	y
közösség		x	x	x	o	y
társadalom		x	x	x	y	o

2.4. ábra A szinten belüli és a szintek közötti kommunikáció tipológiája
(forrás: Rosengren, 1997)

Kultúra és társadalom, média és kommunikáció

3.1. Az emberek csoportjai: három részrendszerből álló rendszer

A rendszer fogalma hasznos lesz, ha átfogó képet akarunk kialakítani a társadalmi kommunikációról. Korábban már definiáltuk a rendszert mint adott számú egység vagy elem összességét (lásd a 23. oldalon található keretes írást). Ezek az elemek egy többé-kevésbé állandó struktúrát alkotnak, mely struktúra számos *folyamatot* határoz meg a rendszeren belül. Ezek a folyamatok ugyanakkor állandóan visszahatnak a struktúrára, így a folyamatok változása maga után vonja a struktúra fokozatos átalakulását is.

Rendszer például egy baráti társaság. Mint minden más csoportnak, egy kicsiny, informális szerveződésű baráti körnek is van valamilyen struktúrája, még akkor is, ha ez a struktúra, a csoport természetéből fakadóan, nem túlságosan merev. Az általános szociológia ugyanakkor jóval tágabb értelemben definiálja a csoport fogalmát; beletartozhatnak az olyan nagy csoportok, mint például a szervezetek vagy akár az a roppant nagy méretű csoportosulás is, amelyet társadalomnak nevezünk. A kis csoportok informális struktúrájának formalizált modellek mintájára történő tanulmányozására különböző elméletek és módszertanok készültek. (A *szociometriáról*, azaz a kis csoportok kommunikatív karakterének formális eszközökkel történő vizsgálatáról, a 4.4. szakaszban lesz szó.)

Csakúgy mint az ember, a csoportok is születnek, élnek egy bizonyos ideig, majd meghalnak. A legtöbb egészen rövid életű. Azok a csoportok képesek hosszabb időn át fennmaradni, amelyeknek van valamilyen formális struktúrája. A viszonylag magas szinten formalizált struktúrájú csoportok közé tartoznak a különböző klubok, szervezetek, valamint az összes nemzetállam is.

Az egyik leghosszabb ideje működő, magas szinten szervezett csoport a római katolikus egyház. Többnyire azonban a „csoport” kifejezést kisebb, informális közösségekre szokás használni, míg a nagy, magas szinten formalizált szerveződéseknek inkább szervezeteknek nevezzük (lásd az

5. fejezetet). A legfontosabb csoport pedig talán maga az emberiség (lásd 4.4.3., 4.4.5.).

A csoporttagok cselekedeteit alapvetően egy nagyrészt közös értékrendszer irányítja, azaz a csoport tagjai jobbra egyetértenek abban, hogy mi a jó és az igaz, hogy mit tekintenek hasznosnak vagy szépnek stb. Egy ilyen közös értékrendszer megléte minden szerveződésre jellemző függetlenül a nagyságától. A társadalom egésze is felfogható egy hatalmasra nőtt csoportnak, melyet végső soron – csakúgy mint minden más csoportot – a maga érték-rendszere jellemez.

Az értékrendszer az egyike annak a három, egymással szoros kapcsolatban álló rendszernek, amely minden emberi csoportban megtalálható, legyen az egészen kicsi (amilyen például egy utcai banda) vagy egészen nagy (pl. egy nemzet). Az ember alkotta csoportok, társadalmak mindegyikére jellemző az alábbi három rendszer megléte:

- az eszmék kulturális rendszere,
- a cselekvések társas rendszere és
- a fizikai artefaktumok materiális rendszere.

A valóságban persze az eszmék, a cselekvések és az artefaktumok olyan szorosan összefonódnak, hogy néha szerfelett nehéz egymástól elkülöníteni őket. A kulturális eszmerendszer például a cselekvések társas rendszerében és az artefaktumok materiális rendszerében jut kifejezésre – „materializálódik”, ha úgy tetszik. A társas és a materiális rendszereket tehát felfoghatjuk olyan rendszereknek, melyek egy kultúra eszmerendszerét fejezik ki. Ez igencsak megnehezíti az empirikus elemzést, főként azért, mert számtalan társadalmi alrendszer létezik, melyek mindegyike, minden társadalomban, ugyancsak tartalmazza a három fő rendszer (a kulturális, társas és materiális rendszerek) elemeit. Ez a tény természetesen nem érv amellett, hogy az elemzés során ne különböztessük meg őket. Minden emberi rendszer leírható az eszmék, a cselekvések és az artefaktumok perspektívájában.

Ezek mindegyike elengedhetetlen az emberi csoportok, a társadalom fennmaradásához. Egy közösség elméleti megragadására bármelyik alkalmazható – a rendszernek akár szerkezeti, akár dinamikus elemeire támaszkodva a vizsgálat során, vagy éppen a kettőt együttesen kiaknázva. Gyakran azonban hasznosabb a társadalmat vagy más humán csoportot úgy felfogni, mint amelyet elsősorban az eszmei-kulturális rendszer egyik központi eleme, az értékrendszer strukturál.

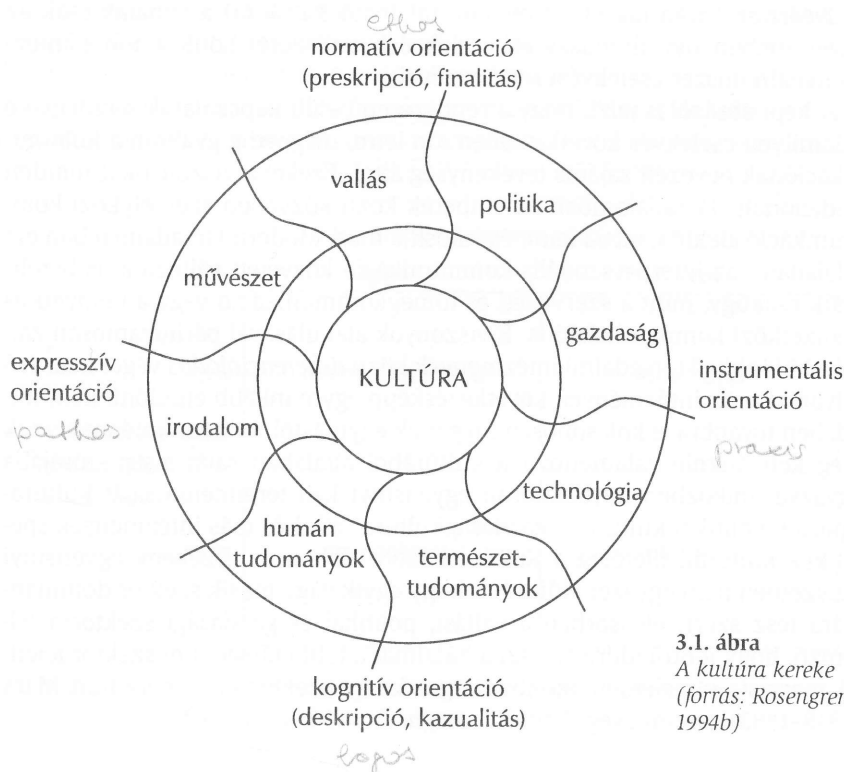
3.2. A társadalom értékrendszere

Minden társadalmi struktúrát jellemezhetünk az alábbi két értékorientációs pár mentén:

- kognitív értékorientáció versus normatív értékorientáció,
- expresszív értékorientáció versus instrumentális értékorientáció.

A fenti két értékorientációs párt végső soron a következő négy érték határozza meg: az igazságértékek és az erényesség elve az első esetben, illetőleg a szépség és hasznosság fogalma a második esetben. Ezeket a szinte időtlennek számító értékeket kifejezhetjük az indoeurópai nyelvek négy igéjével (latinul *sapere/debere*, *esse/facere*, franciául *savoir/devoir*, *être/faire*), melyek funkcionális megfelelői más nyelvcsaládokban is megtalálhatók. A korai görög filozófusok a *logos* és *ethos*, illetőleg a *pathos* és *praxis* fogalmakat használták e négy alapvető értékorientáció leírására. Ahogy sokan mások előtte és utána, Friedrich Schiller (1759-1805), a tizennyolcadik századi német költő, versbe foglalta a négy alapértéket. A modern reklámszakma és public relations művelői is rendszeresen használják őket, és az alap értékorientációk e könyv különböző fejezeteiben is újra meg újra felbukkannak. Nyugodtan állíthatjuk, hogy minden társadalmi intézmény e két értékorientációs pár mentén alakult ki, és a mai napig is ezek köré szerveződve fejlődik folyamatosan tovább.

A „kultúra kereke”, amely a 3.1. ábrán látható, egy olyan tipológia, melyben az alapvető társadalmi intézményeket a két értékorientációs pár, az expresszív/instrumentális, illetőleg a kognitív/normatív értékorientáció (lásd 1.2., 1.3.), köré szerveződve mutatja be. A körkörös elrendezésű ábrán a főbb társadalmi alrendszerek legközelebbi „szomszédai” között kapnak

3.1. ábra
A kultúra kereke
(forrás: Rosengren,
1994b)

helyet. Így a gazdasági rendszer a politika és technológia között található, az irodalom pedig a művészettel és a tudománnyal határos.

A tipológia az eszmék, cselekvések és tárgyak három fő rendszerét koncentrációs körökben elrendezve mutatja. A kördiagram középpontjában – a „kerék agyában” – található a kultúra, a társadalom eszmerendszere. A kultúra tehát egyszerre kognitív és normatív, illetőleg expresszív és instrumentális irányultságú. Egyesíti és egymáshoz rendeli a négy fő értékorientációt és azok különböző alrendszereit. A nyolc társadalmi alrendszert egymáshoz való viszonylatában ábrázoló külső körív elárul valamit a rendszer egészének komplexitásáról, valamint arról a mérhetetlen kommunikatív és koordináló funkcióról, melyet a kultúra a társadalomban betölt: a rendszer $8(8-1)/2=28$ elsőrendű, több száz másodlagos, valamint több ezer harmadlagos egymásrataltsági viszonyt (interdependenciát) foglal magában. (A méret és a komplexitás alapvető jelentőségével a 4.4. szakasz foglalkozik.)

Ezek a viszonyok kapcsolják össze – kölcsönös interakciók véget nem érő láncolatát alkotva – a társadalom különböző intézményi alrendszereit: vallást és politikát, politikát és tudományt, tudományt és technológiát, technológiát és vallást, vallást és tudományt stb. Így hát a „kultúra óriáskerekével” a későbbi fejezetekben is újra meg újra találkozni fogunk (vö. 4.4.5., 5.2., 5.5.1., 6.4.1., 7.2.2.). Végezetül még egy megjegyzés: noha az intézmények közti viszonyok hatással lehetnek az egyes alrendszerekben jelenlévő eszmékre, megvalósuló cselekedetekre és artefaktumokra, az egyszerűség kedvéért az ábrán (az előző oldalon található 3.1. ábra) a vonalak csak az egyes intézményi alrendszerek cselekvési rendszerét kötik a többi intézményi alrendszer cselekvési rendszerével.

A képi ábrázolás jelzi, hogy a rendszeren belüli kapcsolatok mindegyike valamilyen cselekvés következtében jön létre, mégpedig gyakran a kommunikációnak nevezett sajátos tevékenység által. Ezeket a viszonyokat minden tradicionális társadalomban az emberek közti közvetlen személyközi kommunikáció alakítja, tartja fenn, és valósítja meg. Modern társadalmakban ezt a feladatot az interperszonális kommunikáció közvetett változatai is betölthetik csakúgy, mint a szervezeti és tömegkommunikáció vagy a nemzeti és nemzetközi kommunikáció is. E viszonyok alakulásával párhuzamosan zajlik a különböző társadalmi intézmények közti differenciálódás véget nem érő folyamata. Az intézmények következképp egyre inkább elkülönülnek, miközben továbbra is kölcsönösen függenek egymástól. Minden intézménynek meg kell őriznie valamennyit a kultúrából általában saját alstruktúrájába ágyazva, miközben folyamatosan egyensúlyt kell teremtenie saját kultúrátípusa („politikai kultúra”, „gazdaságkultúra” stb.) és más intézmények specifikus kultúrái, illetőleg a Kultúra között. Ebben az érzékeny egyensúlyi helyzetben nem egyszer előfordul, hogy egyik vagy másik szektor dominanciára tesz szert; elsősorban a vallási, politikai és gazdasági szektorra jellemző, hogy időről időre átveszi a hatalmat a többi társadalmi szektor felett. (A marxista elméletben azonban a gazdasági szektor az, amely Karl Marx (1818–1883) szerint „végső soron” meghatározónak számít.)

Hiba lenne azonban a kultúrát pusztán egy eltérő típusú értékek átváltását végző hatalmas tőzsdeként vagy egy olyan telefonközpontozóhoz hasonlóan elképzelni, mely a különböző társadalmi rendszereket kapcsolja össze. A kultúra saját jogán is fontos társadalmi rendszer. Mint ilyennek, a kultúrának magának is kapcsolódnia kell a többi nagy társadalmi rendszerhez, beleértve a cselekvések és tárgyak két alapvető rendszerét csakúgy, mint szinte az összes intézményesült alrendszert, noha - paradox módon és eltérően a többi nagy társadalmi rendszertől - a kultúra nem rendelkezik a maga saját jól körülhatárolt és kialakult intézményével. A művészet és az irodalom intézménye elsődlegesen a *magas kultúrával* foglalkozik, mely, bár tagadhatatlanul lényeges összetevőjét képezi a társadalmi kultúrának, semmiképpen nem keverendő azzal össze - még akkor sem, ha kiegészítjük közeli rokonaival, a populáris művészettel és populáris kultúrával (vö. 6.5., 7.6.). Amivel a kultúra *ténylegesen* rendelkezik, az a társadalom többi részével való viszonytartást szolgáló intézmények csoportja, elsősorban az ún. szocializációs ágensek (vö. 1.3., 3.3., 4.4.5., 6.4., 6.6.2.).

A társadalomtudományok egyik klasszikus problémája a kultúra és a többi társadalmi rendszer közti összefüggések természetének feltárása. Ahogy ez a 3.2. ábrán látható, négy ilyen alapvető összefüggéstípus van. Ez a tipológia egyrészt a kultúra eszmerendszerének a cselekvések és a tárgyak rendszerével való összefüggését ábrázolja, másrészt pedig az ezekről a viszonyokról szóló *elméletek* tipológiáját is adja.

A materializmus/idealizmus tengely mentén kibontakozó, évszázadok óta dúló, szenvedélyes filozófiai vitákat az 1960-as és 1970-es évek marxista új hulláma izzította fel újból. A tudományos vita súlypontja azonban fokozatosan áttevődött azóta az ideológiailag kevésbé gyűlékony, de talán realiztikusabb interdependencia/autonómia tengelyre.

Társadalmi rendszerek befolyása a kultúrára

		igen	nem
A kultúra befolyása más társadalmi rendszerekre	igen	interdependencia	idealizmus
	nem	materializmus	autonómia

3.2. ábra A kultúra és más társadalmi rendszerek közti viszonyok tipológiája
(forrás: Rosengren, 1994a)

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy e klasszikus vitában kiérlelődő válszok mindig egy adott korszak termékei is. Az értékek és értékrendszerek időbeni változása olykor évezredekben, századokban vagy évtizedekben mérhető, míg más esetekben csupán években vagy még rövidebb időszakokban. Nyilvánvaló, hogy a kultúra és a többi társadalmi rendszer közötti viszony folyamatosan változik, mégpedig egymást kölcsönösen alakítva, formálva. Az eszmék, cselekvések és artefaktumok három rendszere interakciók végtelen folyamataiban hat egymásra, azaz kölcsönösen függenek egymástól.

A nagy társadalmi rendszerek között zajló interakciós folyamatok közé tartozik gyakorlatilag minden, ami egyéni hétköznapi életünkben történik. Életünket a társadalmunk kultúrájával átítatott környezetben éljük. Napi munkánk hozzájárul a társadalmi kultúra reprodukálásához vagy éppen akár annak megváltoztatásához is. Hétköznapijainkat megszakítják az ünnepek és megemlékezések pillanatai, melyek nemcsak személyes életünk, hanem társadalmunk nagy eseményeit is jelölik. Mindannyian menthetetlenül részesei vagyunk társadalmunk kultúrájának, és e kultúra más társadalmi rendszerekkel való viszonyainak is.

3.3. A szocializáció

3.3.1. BEVEZETÉS

A kultúra és a többi társadalmi rendszer közti horizontális viszonyok fontosak, de nem szabad elfeledkeznünk a társadalom makro-, közép-, és mikroszintjein elhelyezkedő egységeket összekötő ún. vertikális viszonyokról sem. A társadalom kultúrája e vertikális viszonyok mentén áramlik a társadalom szintjéről az egyén szintjére és vissza, modern társadalmakban gyakorta egy szervezeti „félemelet” beiktatásán keresztül. Úgy is mondhatjuk, hogy a társadalom beszél az egyénhez – az egyén pedig néha megpróbál visszaszólni. A makro- és mikroszinteket egy középső szinten keresztül összekötő véget nem érő folyamat eredményeképp a társadalmi kultúra átalakul egyénileg internalizált kultúrává.

→ A makro- és mikroszintek közötti vertikális áramlást felfoghatjuk különböző generációk közötti viszonyként is – ez egy igen nagy jelentőségű folyamat, melyet általában a nevelés, képzés, oktatás stb. fogalmakkal írunk le, és összefoglalóan a szocializáció terminussal illetünk.

Léteznek-e szocializációs folyamatok az állatvilágban? Bizonyos állatfajoknál a szülők igen buzgó nevelői tevékenységet tanúsítanak. Többnyire a pozitív és negatív visszacsatolás eszközeit használhatják ehhez, olykor talán *megmutatják* azt, ami elsajátítandó – de nem élnek az *instrukció* eszközével, mivel az sokkal fejlettebb nyelvet feltételez, mint amivel az állatok rendelkeznek. Azok a főemlősök, akiket kölyökkorukban szüleik nyaldostak, tudják, hogy hogyan kell saját utódaikat nyaldosni, míg azok, akik annak

idején nem részesültek szülői nyalogatásban, szülőként nem fogják utódaikat nyaldosni. Továbbá számos állati viselkedés, viselkedésmintázat genetikusan és nem kulturálisan öröklődik generációról generációra. Ilyen szempontból nincs sok értelme állati szocializációról beszélni egy olyan jelenség kapcsán, ami inkább egyszerűbb beszélgetésekre és sakkjátszmákra programozható számítógépek működésére emlékeztet.

Ezzel szemben az emberi kultúra a jelentések kiapadhatatlan tárháza, melyből az emberek folyamatosan merítenek, valahányszor - generáción belüli vagy generációk közti - kommunikációra és interakcióra kerül sor. Mindez fontos különbséget jelent az emberi és állati kommunikáció között. A kultúra alapvetően az emberi agy terméke. A kommunikáció fogalmi eszköztára azonban azt sugallja, hogy a kultúra az agyak között is létezik. A kultúra akkor él, amikor értelemmel bíró módon kommunikálva van.

Az emberi, illetőleg az állati és/vagy növényi kommunikáció közti különbséget a *jelentés* fogalmának segítségével ragadhatjuk meg. Az emberi kommunikáció értelemtel - tele van jelentéssel; ez az állati kommunikációról kevésbé, a növények kommunikációjáról már egyáltalán nem mondható el. Pontosabb lenne, ha a növények és az állatok esetében kommunikáció helyett a környezettel való fiziológiai interakcióról beszélnénk. Mi akkor hát a „jelentés”?

3.3.2. A JELENTÉS JELENTÉSE

A *jelentés* fogalma értelmezhető úgy, mint valamely jelenség megértésének, magyarázatának, a jelenséggel kapcsolatos érzéseinknek és reakcióinknak az összessége. A jelentés tehát egy olyan eszköz, mely a dolgok megértésére és magyarázatára irányuló erőfeszítéseinkhez egyformán elengedhetetlen. A fogalom a természet- és humán tudományokban egyaránt központi jelentőségű. Az emberre és a társadalomra irányuló vizsgálódásokat régóta foglalkoztatja a jelentés kérdése. Az elmúlt pár évtized során e meglehetősen szerteágazó kutatások egy önálló diszciplínában való egyesítésére tett törekvések eredményeként jött létre a *kognitív* tudomány. Ugyanakkor a jelentés még ma is számos különböző diszciplína vizsgálódási tárgyát képezi. A nyelvészek például a szemiotika, a szemantika és a pragmatika (vö. 2.1.) keretében foglalkoznak a jelentéssel. E területen alpmunkának számít Charles R. Osgood könyve, *The Measurement of Meaning* [A jelentés mérése] (Osgood et al., 1957), melynek nyomán számos tanulmány született, részben Osgood tollából, részben másoktól.

A „jelentés” jelentésének meghatározásakor különbséget kell tennünk *denotáció* és *konnotáció* között. A „denotáció” egy adott szó konkrét jelentésére utal. A „kutya” szó denotátuma például a négylábú ugató állatok egy viszonylag jól körülhatárolt csoportja, még pontosabban a kutyafélék egy háziiasított változata (mely állattani értelemben a *Canidae* családhoz tartozik csak úgy, mint a sakál, a farkas vagy a róka). A „konnotáció” viszont

a szóval kapcsolatos asszociációinkra, a szó által többé-kevésbé implicit módon sugallt tartalmakra vonatkozik. Következésképp a „kutya” és a „kutyus” szavak konnotációja különböző, míg denotációjuk egy és ugyanaz.

Annak azonosítására, hogy ténylegesen milyen jelentésdimenziókat használunk, Osgood a faktoranalízis módszerét alkalmazta. Ez eredetileg olyan statisztikai technika volt, amelyet komplex jelenségek (mint az intelligencia vagy az attitűdök) dimenzióinak (vö. 1.2.) azonosítására, tesztelésére dolgoztak ki. Osgood célja az volt, hogy az általa kidolgozott attitűdtesztre (az ún. Osgood-skálára vagy szemantikai differenciálra) adott válaszokat elemezni tudja. Azt találta, hogy számos jelenség jelentése megadható az ún. szemantikai tér fogalmainak segítségével. A szemantikai teret viszonylag kis számú dimenzió jelöli ki, amelyek közül a három legfontosabb: az *érték* (jó/rossz), az *erő* (erős/gyenge) és az *aktivitás* (aktív/passzív) dimenziója.

Osgood szemantikai terének e három dimenziója olyan alapvető emberi jelenségekre utal, melyek végső soron szorosan kapcsolódnak az emberi lét értelmének legmélyebben gyökerező kérdéseéhez. Nyilvánvaló, hogy a jelentésdimenziók számát tetszés szerint szaporíthatnánk. De a tudományok az információredukció elvére épülnek: a redukciót egészen addig a pontig kell vinni, amelyen túl további redukció már nem lehetséges. Ha ezt elértük, újabb és újabb dimenziókkal bővíthetjük modellünket, természetesen az ésszerűség határain belül (vö. 1.8.).

Osgood és kollégái a jelentés számos ilyen további dimenzióit azonosították. Gyakorlati megfontolásokból azonban Osgood terének három fő dimenziója tökéletesen elégséges. Továbbá az önmagára és az önmaga által folyamatosan termelt jelentésre reflektáló emberi agy számára a háromdimenziós tér sokkal könnyebben felfogható, sokkal intuitívabban megérthető. Egyelőre elégedjünk meg tehát Osgood szemantikai terének három fő dimenziójával, és fogadjuk el ezeket a jelentés három fő mozzanatának: *érték* (jó/rossz), az *erős* („erős/gyenge”) és az *aktivitás* („aktív/passzív”)

3.3.3. A SZOCIALIZÁCIÓ ÁGENSEI

Számos társadalmi intézmény vesz részt a kultúra generációról generációra való továbbadásának folyamataiban, melyeket hétköznapi nyelven nevelésnek, képzésnek, oktatásnak, társadalomtudományi szakkifejezéssel pedig *szocializációnak* hívunk. A *szocializáció* folyamataiért felelős társadalmi intézmények a *szocializáció ágensei*.

Ahogy már az 1.5. szakaszban is említettük, a szocializáció ágenseinek legalább nyolc fő fajtája különböztethető meg. Ezek közül három még a legdifferenciálatlanabb társadalmakban is megtalálható (bár gyakran persze nagyon eltérő formákban):

- a család;
- a kortárs csoport és
- a munka(helyi) csoport.

A szocializációs ágensek másik három típusa a már valamilyen szinten differenciált társadalmakban jelenik meg:

- papság (olykor egyházakba szerveződve);
- tanárok (olykor iskolákba és egyetemekbe szerveződve) és
- a törvény képviselői (olykor bíróságokba és rendőrségekbe szerveződve).

A modern társadalmakban két további szocializációs ágenssel találkozhatunk:

- nagy társadalmi mozgalmak (olykor helyi, országos vagy nemzetközi szinten működő, és többé-kevésbé formalizált szervezetekbe szerveződve); valamint
- általános és specializálódott kommunikációs médiumok (magán vagy félig magán jellegű médiumoktól kezdve, például levelek és hírlevelek, a társadalom gyakorlatilag minden tagjához eljutó modern tömegmédiumokkal bezárólag).

Működésük módját tekintve a szocializációs ágensek e nyolc típusa meglehetősen eltér egymástól. Természetesen a családban folyó szocializáció a legalapvetőbb, ezért ezt gyakran elsődleges szocializációnak, míg a többi szocializációs ágens útján való szocializációt másodlagos szocializációnak nevezik (beleértve olykor a reszocializációt is). Azonban mindegyikre elmondható, hogy aktív szerepet vállal a társadalom különböző szintjein és különböző generációin belül létező kultúra tárolásában, fejlesztésében és megosztásában (lásd a 7.3.2. szakaszt a 201. oldalon). *E folyamatok fő eszköze a kommunikáció.*

Ez a könyv elsősorban a kommunikációról szól. A kommunikáció olyan alapvető folyamat, mely mindig a társas viszonyok komplex hálózatában zajlik. Ahhoz, hogy a kommunikáció mibenlétét megértsük, figyelmünket a társadalmi struktúráktól - vagyis az olyan struktúráktól, amelyek a társadalmi intézményekre, mint például vallás és politika, illetőleg az ezek között fennálló viszonyokra alapulnak - a társas struktúrákra kell fordítanunk. Az utóbbiak azok a struktúrák, amelyek az egyének egymáshoz fűződő viszonyain alapulnak.

Ezek a viszonyok az individuumok cselekvési mintáiban nyilvánulnak meg, melyeket jelentős mértékben néhány olyan jellemző határoz meg, mint az életkor, nem, osztály, státusz. Ezen kívül össze kell kapcsolnunk a *struktúra* fogalmát a *folyamat* fogalmával. Ezt pedig az *ágencia és struktúra* fogalompár segítségével fogjuk megtenni.

3.4. Ágencia és struktúra

Ágencián a cselekvő és akarattal rendelkező szubjektum azon képességét értjük, hogy a fennálló társadalmi és társas struktúrákon belül élni tud a választás lehetőségével, azaz képes másként is cselekedni. Ez esetenként

jelentheti akár az adott struktúrák által kijelölt határok áthágását is. Pontosítva tehát, az ágencia az aktor következő képességeit jelenti:

- a szándékos hatalomgyakorlást;
- az alternatívák közötti választást;
- cselekedeteinek következményeire való reflektálást.

Az ágencia és a struktúra kölcsönhatásának vizsgálatát meg kell, hogy előzze a két fogalom egymástól független definiálása. A struktúra és a cselekvés fogalmait tehát analitikus értelemben külön kell kezelnünk. Ennek során figyelembe kell vennünk a (korábban röviden tárgyalt) társadalmi struktúra és az elsődlegesen a négy alapváltozó (kor, nem, osztály, státusz) által meghatározott társas struktúra közti különbséget. Ez a megkülönböztetés nagyon fontos.

Bár a társadalmi folyamatok alakulásában a társadalmi és a társas struktúrák meghatározóak, az egyéni választásnak is marad némi mozgástere, melyen belül egyéni cselekvések és egyéni cselekvésminták bontakozhatnak ki (beleértve ebbe a társadalmi és a társas struktúrák megváltoztatására irányuló, többé-kevésbé tudatos és többé-kevésbé szervezett kísérleteket). Az egyéni választásnak természetesen csak akkor van értelme, ha megvalósítható, azaz, ha az egyén választását cselekedetté tudja alakítani. Olykor ezt a képességet nevezik ágenciának. Ennek megfelelően háromféle cselekvésmintát különböztethetünk meg:

- életforma: elsődlegesen társadalmi struktúrák által meghatározott cselekvésminták;
- életmód: elsődlegesen a társas struktúrákban elfoglalt pozíció által meghatározott cselekvésminták;
- életstílus: elsődlegesen az individuális ágencia által meghatározott cselekvésminták.

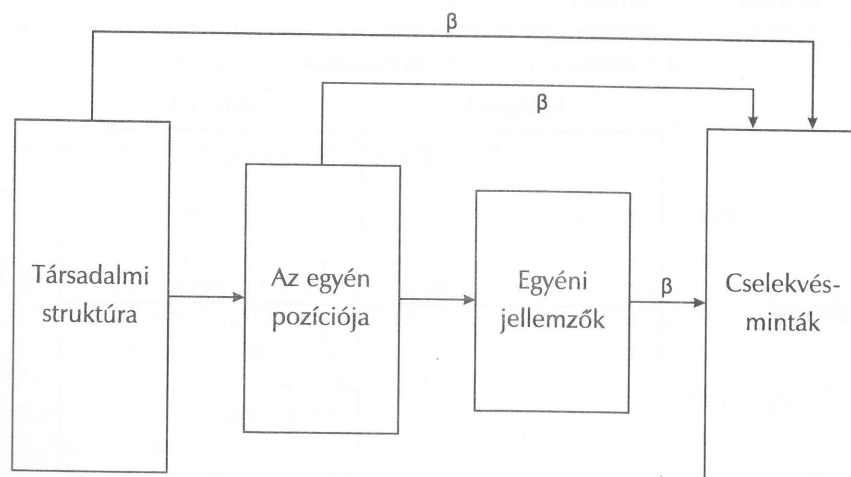
A társadalmi struktúra, a társas rendszerben az egyén által elfoglalt pozíció és a cselekvésminták egyéni jellemzői közti összefüggéseket a 3.3. ábra mutatja. (Az átláthatóság kedvéért elhagytuk az egyébként kétségtelenül létező visszacsatolási jelenségeket reprezentáló – például a „cselekvésmintáktól” az „egyén pozíciója”, illetőleg az „egyéni jellemzők” felé mutató – nyílakat. A 4.3. szakaszban ezeket a viszonyokat egy más perspektívából fogjuk tárgyalni (vö. még az 5.1.-et is). A három oksági viszonyt reprezentáló nyílhoz rendelt ún. béta-együttható a következő tényezők hatását hivatott jelölni:

- a társadalmi struktúra;
- a társadalmi struktúrában az egyén által elfoglalt pozíció és
- az egyéni jellemzőkből és az egyéni választásokból származó hatás; az individuális ágencia.

Az elmúlt pár évtized során megnőtt az „életstílus” iránti érdeklődés. A szocializációkutatás területén már egy ideje dúló heves vitáktól természetesen nem elválaszthatatlanul, gyakran az életstílus fogalma felett is összecsapnak

a tudományos indulatok. A polémia tárgyát a szocializációs folyamatokban résztvevő két fél – a szocializációs ágensek révén megnyilvánuló *társadalom* és a *szocializálódó individuum* – megítélése képezi. Ezekben a vitákban a társadalmat gyakran egyoldalúan jelenítik meg, melyet döntően vagy a konfliktus vagy a konszenzus jellemez. Hasonlóképpen gyakori, hogy a szocializálódó egyént vagy akarattal rendelkező és cselekvő szubjektumnak vagy pedig külső és belső erők játékanak kitett, többé-kevésbé passzív objektumnak írják le. Ezek kombinációja a szocializációkutatásban megfigyelhető megközelítések egy olyan tipológiáját adja, mely nagyon hasonlít a bölcsészet, a társadalom- és a természettudományok irányzatainak korábban már bemutatott tipológiájához (lásd 1.1. ábrát a 19. oldalon). A két tipológia érvényességét a köztük kimutatható nagyfokú hasonlóság hathatósan támasztja alá.

A tipológia mindkét dimenziója számos elméleti és gyakorlati problémát vet fel. Az ágencia/struktúra vitával szorosan összefüggő és *elméleti* jellegű szubjektum/objektum problematika részleges megoldását a strukturálisan, pozicionálisan és individuálisan meghatározott cselekvésminták közti különbségtétel jelentheti (lásd 3.3. ábrát). A szocializációs folyamat *gyakorlati* jellegű konfliktus/konszenzus dilemmája kezelhető lesz azáltal, ha az objektíven létező társadalmi különbségeket morálisan, politikailag és/vagy vallási szempontból motivált különbségekként engedjük érvényesülni. Ily módon ugyanaz a cselekvés, amely egy társadalomtudományos perspektívából ok-okozati viszonyként értelmeződik, az egyén szempontjából megjelenhet mint a szubjektum által akart, morálisan helyes tett. A *kauzalitás* célszerűségé (finalitás), illetőleg a *szükségszerűség* szándékká (*intenció*) való átalakításával egyidejűleg a szocializáció a *konfliktust is konszenzussá* szelídítheti. Paradox módon a szocializáció a kontroll és az erőforrások

3.3. ábra Életmódok, életformák és életstílusok (forrás: Rosengren, 1994a)

ilyetén való kölcsönhatása által hozza létre az *individuációnak* nevezett, és mindannyiunk létezése szempontjából alapvető fontosságú folyamatot – azaz azt a folyamatot, melynek során az újszülött csecsemőnek nevezett kis állatból emberi lény válik. Az individuációs folyamat természetesen nem keverendő össze az *individualizációval*. Ez utóbbi azt a hosszú történelmi folyamatot jelöli, melynek során az ember fokozatosan kiemelkedett az állatvilágból, és teljes és független lényvé vált (vö. 2.1.).

Bármennyire kifinomult legyen is, a szocializáció kontrollfolyamata sohasem tökéletes. Mindig marad ellenőrizetlen terület, ahol a potenciális szakadárak egymásra találhatnak, és terveket szőhetnek a jövő megváltoztatására. Ennek legjobb példája talán az a szabadság, amit a legtöbb társadalom meghagy fiataljai kortárs csoportjai számára. Továbbá minden szocializációs ágens intellektuális, emocionális, társadalmi és materiális erőforrásokat bocsát szocializáltjai rendelkezésére, melyeket azok olykor egészen váratlan – a társadalom és a társadalom képviselői (a szocializáció ágensei) által előre nem látott – módokon használhatnak.

A szocializációs ágensek által gyakorolt kontroll és az egyének rendelkezésére bocsátott erőforrások két olyan dimenziót képviselnek, melyek által minden szocializációs folyamat gazdaságosan leírható. Sőt, e két dimenzió tulajdonképpen annyira alapvető, hogy nemcsak a szocializációs folyamatokra alkalmazhatjuk őket, hanem minden társas csoport leírására, külső és belső interakciói jellemzésére is. A tipológia legáltalánosabb formáját a 3.4. ábra szemlélteti.

A 3.4. ábra ún. *ideáltípusokat* mutat, melyek a valóságban ritkán vagy szinte soha nem fordulnak elő. Ez olyan tény, melyet nem árt észben tartanunk, ugyanakkor nem érv magával a tipológiával szemben. Általános jellegéből következően a tipológia egyaránt alkalmas a *szocializáció* ágenseinek, folyamatának és tartalmának megjelenítésére (vö. 3.3.). Az empi-

		Erőforrások	
		bőségek	szűkösek
Kontrol	feszes	1	2
	engedékeny	3	4

3.4. ábra A szocializáció-kutatás négy megközelítése

rikus kutatásokhoz a tipológiát – az aktuális körülményeknek megfelelően – adaptálni és módosítani, általános dimenzióit pedig konkretizálni kell. A szocializáció ágensei és a szocializálódó egyén viszonya megkerülhetetlen kérdés. Biztosítanak-e a szocializációs ágensek valamilyen fokú függetlenséget szocializáltjaik számára? Ha igen, akkor milyen variációs lehetőségek állnak rendelkezésre?

A tipológiából az az általános következtetés vonható le, hogy a szocializáltaknak a szocializációs ágensektől való függése valószínűleg a 2. mezőben a legnagyobb, és a 3. mezőben a legkisebb. Ez utóbbi mező feltételei olyanok, hogy közvetlen konfliktushelyzetben a feleknek jó esélye van arra, hogy konstruktív megállapodásra jussanak, azaz *egyetértésnek abban, hogy jogukban áll nem egyetérteni*. Az újítások sokszor éppen az olyan szembenálló nézetekből születnek, amelyekkel egy csoport tagjai egy adott probléma megoldása során szembesülnek. A tipológia tehát adekvát azon két tulajdonságra nézve, amely minden csoportot, illetőleg minden társadalmat jellemez: a stabilitásra és az innovációra. Az innovációs folyamatok legvalószínűbben a 3., és bizonyos mértékben még az 1. mezőben zajlanak.

Ugyanez a gondolatmenet elvben a társadalom szintjére felnagyítva is érvényes kell, hogy legyen. Bizonyos társadalmakban, illetőleg a társadalmak részeiben, bizonyos időszakokban, amikor az erőforrások bőségesen rendelkezésre állnak, a társadalmi kontroll alacsony szintű. Ilyen volt például a reneszánsz kori Firenze, a 20. század eleji Bécs, vagy, hogy egy közelebbi példát említsünk, ilyennek számítanak a mai Kalifornia egyes részei.

Minden országra és minden időszakban elmondható tehát, hogy egyes régiók látszólag hajlamosabbak az innovációra, mint mások. Az ismeretek, a tudás generálásának és elosztásának nagy társadalmi intézményei, elsősorban az egyetemek és más tudományos központok, az innovációs változások fontos színterei.

Ez a gondolatmenet végső soron visszavisz bennünket a kultúra és más társadalmi rendszerek közti viszony kérdéséhez, amelyet ezúttal a folytonosság és a változás problematikájának keretében teszünk fel.

3.5. Folytonosság és változás

3.5.1. A TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK ÜTEME

Térjünk vissza egy pillanatra a 3.2. ábrára, ahol a kultúra és más társadalmi rendszerek viszonyát korábban tipologizáltuk. Az ábra arra a ki nem mondott feltételezésre épít, hogy a társadalmak zárt rendszerek. Ez azonban egyetlen társadalomra sem igaz. A 3.5. ábra ezt a triviális, de mindazonáltal elemi tényt veszi figyelembe.

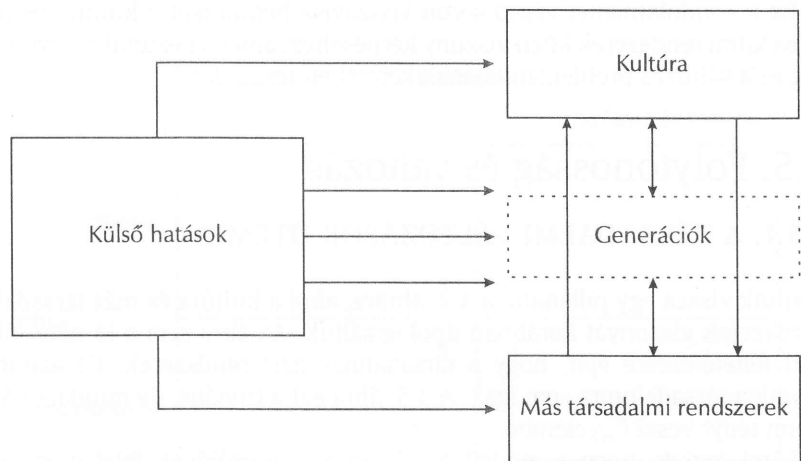
Látni fogjuk, hogy a modell a 3.2. ábra 1. mezőjének felel meg, és a kultúra és más társadalmi rendszerek közti kölcsönös függés (interdependencia) jellemzi. Itt azonban bevezettünk két új elemet, melyek bonyolítják

az összefüggéseket. Ezek: a más társadalmak irányából érkező külső hatások és a generációs szűrő, amely a kultúra és a többi társadalmi rendszer közé ékelődik.

S bár a társadalmakat konceptualizálhatjuk eszmék, cselekvések és artefaktumok rendszereként, azonban a cselekedeteket hús-vér emberi lények viszik végbe, folyamatosan új eszméket és materiális tárgyakat alkotva, újra-alkotva. Az emberek átlagosan hetven évig élnek, és ebből nagyjából az első húszat töltik a társadalmi kultúra internalizálásával. Általában azt mondhatjuk, hogy innovációra való képességünk az első 20–40 év után meglehetősen alacsony szinten állapodik meg; életünk jelentős részét ezután a már korábban internalizált kultúra reprodukálásával töltjük.

Ennek egyik következménye a már említett generációs szűrő, mely csökkenti a kultúra és más társadalmi rendszerek közti innovációs áramlás ütemét. Következésképp az újítások – a kreatív elmék szülte új eszmék, az innovatív emberek csoportjai által kialakított új cselekvésminták, a *homo sapiens et faber* által kigondolt és elkészített új tárgyak – nem kerülnek azonnali elfogadásra, ahogy ezt az innovációkutatás már oly sokszor megmutatta (vö. 5.8.). Az újításokat többnyire viszonylag fiatal generációk hozzák létre, míg a hozzájuk képest idősebb generációk szűrője lelassítja a változás ütemét. Ennek eredményeképp bizonyos fokú társadalmi stabilitás, a folytonosság és a változás kényes egyensúlya tud kialakulni.

E kölcsönhatások eredményeképpen az átfogó társadalmi változások viszonylag lassúak. A modern társadalmakban látszólag minden generáció úgy érzi, hogy gyors változások korában él, s talán ez így igaz. Azonban az ily módon érzékelt változás gyakran csak felületes. A társadalmi struktúra alapvető jellemzői ugyanis csak lassan változnak; a lassú változási folyama-

3.5. ábra A kultúra és más társadalmi rendszerek közti viszonyok tipológiája
(forrás: Rosengren, 1994a)

tok pedig gyakran észrevétlenül maradnak egészen addig, amíg egy adott küszöbértéket el nem érnek, amikor is hirtelen a figyelem középpontjába – és heves viták keresztútjába – kerülnek. 1968 és 1989 a történelem ilyen forrongó pillanatai közé tartozik.

3.5.2. A TÁRSADALMI VÁLTOZÁS ÉS FOLYTONOSSÁG MUTATÓI

Ahhoz, hogy a társadalmi változásokat (lassú változási folyamatokat, trendeket, ciklusokat, többé-kevésbé véletlenszerű változatokat és traumatikus megrázkódtatásokat) mérni tudjuk, a társadalmi változások megbízható mutatóira van szükség. Elvben a társadalmi mutatóknak négy fő fajtája van:

- *gazdasági mutatók* (a gazdasági javakkal kapcsolatos jelenségek mérésére);
- *objektív társadalmi mutatók* (a jólét mérésére)
- *szubjektív társadalmi mutatók* (a jólét mérésére);
- *kulturális mutatók* (az alapértékek és más központi fontosságú eszmék fejlődésének mérésére).

Noha az itt használt kifejezések nem túl régiek, különböző gazdasági mutatók már évszázadok, sőt évezredek óta, társadalmi mutatók már legalább egy évszázada, kulturális mutatók pedig egy fél évszázada ismeretesek. Az alábbiakban egy példán szemléltetjük a kulturális mutatók alkalmazását.

3.6. ábra A szabadság és egyenlőség értékeinek megjelenése svéd vezércikkekben, 1945-1975
(forrás: Rosengren, 1994b)

